

Aalborg Universitet

Master i Bæredygtig Omstilling

Hold 1 , 4. semester

GRUPPE NR.

Bæredygtig omstilling på kirkegårde -hvordan?

Dato: 31.1.2018

Navn vejleder:

Peter Kamø

Udarbejdet af:

Solvejg Sieg Sørensen

Studienummer:

19971992

Abstract

Dansk

I mit master i bæredygtig omstilling har jeg studeret udfordringer og muligheder for en bæredygtig omstilling på kirkegårde. Jeg har interviewet folk der arbejder på kirkegårde og andre med tilknytning dertil. Derudover har jeg inddraget Grøn Kirke i min analyse. Analysen er lavet på baggrund af teorierne aktør-netværks teori, institutionel teori, og teorier om bæredygtighed.

English

In my master project about sustainable change, I researched the challenges and possibilities
In my master of sustainable change, I have studied challenges and opportunities for sustainable change in cemeteries. I have interviewed people working in cemeteries and others related to it. In addition, I have included Grøn Kirke in my analysis. The analysis is based on the theories of actor network theory, institutional theory, and theories of sustainability.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning.....	4
1.1 Problemformulering.....	6
1.2 Afgræsning.....	6
2. Metode.....	7
2.1 Hvem har jeg talt med og hvad har jeg deltaget i.....	7
3. Teori.....	9
3.1 Bæredygtighed.....	9
3.1.1 Bæredygtighed og biodiversitet.....	13
3.2 Aktørnetværksteori.....	14
3.3 Institutionel teori.....	16
4. Empiri om gravere og kirkegårde, samt Grøn Kirke og biodiversitet.....	19
5. Analyse.....	23
5.1 Kompost/affald.....	23
5.2 Planter.....	25
5.2.1 Hvordan kan man få blomster, som er mere bæredygtige til at pynte med i kirken?.....	26
6. Empiri om folkekirkens organisation.....	28
6.1 Hvordan er folkekirkens organisation?.....	28
6.1.1 Grøn kirke – beskrivelse.....	29
6.1.2 Hvilke forhindringer er de stødt på?.....	29
7. Analyse af folkekirkens organisation.....	30
7.1 Forandringsaktører.....	30
7.2 Andre barrierer uden for folkekirkens organisation.....	32
8. Diskussion.....	34
8.1 Diskussion af hvem der kan sætte en bæredygtig omstilling i gang.....	34
8.2 Diskussion af konkrete tiltag der kan øge bæredygtigheden på kirkegården.....	35
9. Forandringsagenter.....	37
9.1 Hvem kan være forandringsagenter for udbredelsen af en mere bæredygtig kirke?.....	37
9.2 Er der nogle netværk, som kan hjælpe forandringsagenter på vej og til at hjælpe hinanden?.....	37
9.3 Hvordan man kommer i gang med en bæredygtig omstilling på en kirkegård og i en kirke?.....	38
9.4 Hvordan forankres, fastholdes og videreudvikles omstillingen?.....	40
10. Konklusion.....	42
11. Litteratur.....	43
1. Bilag: Inspirationsstudietur Grøn Kirke, Aarhus Stift.....	48
2. Bilag: Seminar om vedvarende energiløsninger for kirker.....	49
3. Bilag: Spørgeskema om Grøn Kirke.....	51
4. Bilag: Opsamling på workshop på Naturmødet 2017.....	52
5. Bilag: Den vilde plæne.....	53

1. Indledning

Kirkegårdens brug er forbundet med mange traditioner, men også mange tabuer. Det er de dødes haver, men samtidig også de levendes sted at mindes deres afdøde. På nogle gamle gravsten står der "fred", og det minder os om, at kirkegården er et sted, hvor der skal være fred og ro til at huske, glemme, føle og tænke på livet og døden. Mange kirkegårde er præget af stramme linjer dannet af hækkene, som omkranser gravstederne. Som hækkene i parcelhuskvarterne er rammerne for livet, er det kirkegårdens hække, der danner rammen om de dødes sidste hvilested. Og haverne bliver passet på samme måder som en villahave. Hvis man ser et landskab fra oven, kan det godt sammenlignes med kirkegårdens landskab. Som i det "store landskab" er det "lille landskab" delt op i små parceller med hække. Infrastruktur som veje er på kirkegården blevet til pæne revne gange. I det store landskab er felter mellem vejene marker med monokultur. I det lille landskab på kirkegården er der også ofte felter med monokultur. Her er det bare græsplæner i stedet for bygmarker.

Nogenlunde sådan indledte jeg den workshop, som jeg stod for på Naturmødet 2017, som er naturens Folkemøde. Overskriften for workshoppen var "Naturen ind på kirkegården - hvor meget og hvordan?" Det bliver også indledningen til mit speciale om bæredygtig omstilling på kirkegårde. Det giver et fint billede af, hvordan mange kirkegårde ser ud, og hvordan de opfattes. Og hvordan kan man så overhovedet ændre noget? Arkitekter er begyndt at få øjnene op for, at noget godt kan laves om, både for at kirkegården skal blive mere miljømæssig bæredygtig ved en mere skånsom drift, men også mere social bæredygtig ved at det bliver rarere at være på kirkegården (Graa, (2017)

Bæredygtighed er et begreb, som er blevet brugt meget i mange forskellige sammenhænge i de seneste 30 år, og det er forskelligt, hvad man lægger i det. Med udgivelsen af rapporten "Vores fælles fremtid" i 1987 blev bæredygtig udvikling sat på verdensdagsordenen. Det var Brundtlandkommissionen nedsat af De Forenede Nationer (FN), der var forfatterne til den. Det var ingenlunde første gang, der blev sat fokus på udvikling, økonomien, miljøet og det sociale, men første gang at det som samlet størrelse slog igennem. Rapporten er på mere end tre hundrede sider, men mange kender kun nedenstående citat fra Brundtlandsrapporten, som udgivelsen også bliver kaldt:

"En bæredygtig udvikling er en udvikling som opfylder de nuværende behov uden at bringe fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare.

(Brundtland 1987 s.51)

Og det er som sådan også essensen af rapporten, at vi skal dele de ressourcer, der er med andre mennesker på kloden, både de nulevende og de kommende generationer. Dette lyder måske enkelt, men det giver ofte diskussioner om, hvor meget vi, der lever nu, kan forlade os på, at fremtidens teknologi kan løse problemerne med forurening og ressourceknaphed. Vi ved ikke, hvad fremtiden bringer, men vi ved, at vi står over for udfordringer omkring bæredygtighed, ressourceknaphed og klimaforandringer (Brundtland 1987, Georg 2017). Og at vi kender mange muligheder for at være med til en bæredygtig omstilling. Hvis der er flere, der forstår, hvad der kan gøres, og hvordan det

kan gøres jo nærmere kommer vi målet: en bæredygtig omstilling, således der også er muligheder for, at fremtidige generationer kan få opfyldt deres behov.

Mange lande, her i blandt Danmark, har tilsluttet sig forskellige internationale aftaler så som klimaaftaler og biodiversitetskonventionen, og har som sådan forpligtet til at opfylde de mål, der er sat (Udenrigsministeriet, 2003). Det er vigtigt, at så mange som muligt arbejder for fremme af bæredygtighed på alle planer, og derfor er det vigtigt, at også kirkerne i Danmark arbejder for en bæredygtig omstilling. Folkekirken, som ejer bygninger og jord over hele landet, er den største kirkelige organisation. Brugen af bygningerne og jorden er med til at påvirke det omgivende samfund, klimaet og miljøet. Som så mange andre virksomheder kan folkekirken vælge at arbejde for en bæredygtig omstilling. Her er der et potentiale for forandringer hen mod en bæredygtig folkekirke, da en del af bygningerne for eksempel er energi-ineffektive. Kirkens jord bliver for en stor del brugt til kirkegårds- og landbrugsdrift. Nogle er i fuld gang, mens andre tøver eller slet ikke er interesseret i at tage hensyn til klima og miljø.

Nogle af dem har været i gang i mange år, andre er først lige begyndt. Grøn Kirke er et eksempel på et netværk, der er startet af nogle mennesker inden for kirkernes verden, som er bekymrede for klimaforandringer, og hvad de kan føre med sig. Dette netværk har med små ressourcer formået at komme ud til mange kirker med deres budskab om, at der skal handles for at være med til, at de fremtidige generationer får mulighed for et godt liv. De har lavet forskellige materialer såsom inspirationshæfter om brugen af kirkens jorder, undervisningsmaterialer og seminarer omkring energiforbrug, lavet kampagner om at plante håb og været med til at inspirere gravere, menighedsråd, præster provster og biskopper til en mere bæredygtig forvaltning i det daglige arbejde i forbindelse med kirkens liv. De har ikke blot taget den materielle og miljømæssige bæredygtighed, men også kædet den sociale dimension af bæredygtighed sammen med kirkens øvrige liv, hvor de inddrager både gudstjenester og det fællesskab, som er i og omkring kirken. Det er en social bevægelse, der inden for kirkernes fællesskab, Danske Kirkers Råd er med til at sætte bæredygtighed på dagsordenen. Danske Kirkers Råd består af 16 kirkesamfund og 40 kirkelige organisationer (Dansk Kirkers Råd, 2018a). I dag er der 192 kirker her i landet, der er registreret som Grøn Kirke (Grøn kirke, 2018a). Her i landet er der ca 2200 sogne med mindst en folkekirke i hver (Folkekirken, 2018a). Dertil kommer andre 15 kirkesamfund, som er anerkendte og godkendte kirkesamfund. De har tilsammen ca. 250 kirker. (Danske Kirkers Råd, 2018b)

Andre kirker, menighedsråd og ansatte er bare gået i gang, uden at have Grøn Kirke som netværk, med forskellige tiltag, der er med til at give mere bæredygtighed.

Hvorfor er der mange, der stadig tøver? Der er mange tekniske og praktiske ”omstillingsredskaber”, som er kendte, men måske ikke udbredt blandt folk i almindelighed. Men er det dét, som er barrieren, eller er der andre forhindringer, der skal overvindes for at fremme bæredygtig omstilling inden for folkekirken? Kunne det være folkekirkens bureaukrati, dens hierarkiske opbygning eller måske noget helt tredje?

1.1 Problemformulering

Problemformulering:

Hvilke udfordringer og løsninger er der for at få en mere bæredygtig kirkegård. Hvilke muligheder er der for innovation og forandring i folkekirken, både generelt og specielt i forhold til kirkegårde og hvilke muligheder har forandringsagenten med disse udfordringer for at mobilisere relevante aktører?

1.2 Afgræsning

Jeg har valgt at studere et lille bitte hjørne af, hvordan den bæredygtige omstilling kan foregå. Jeg arbejder til dagligt som graver og kirketjener ved en landsbykirke. Derfor har jeg valgt at tage udgangspunkt i den danske folkekirke, hvor jeg fokuserer mest på bæredygtig omstilling på kirkegården, men kirkens bygninger bliver også berørt, da de også er en del af mit arbejde.

2. Metode

Da jeg selv er graver og kirketjener, vil jeg ved hjælp af autoetnografi benytte mine egne erfaringer som en del af min empiri. Dette indebærer både praktisk og konkret viden om hvordan de kirkegårde jeg har arbejdet på fungerer og bliver passet, og hvad jeg selv konkret gør og har gjort for at implementere bæredygtighed på min kirkegård. Derudover er det også den viden jeg har fået via samtaler med kollegaerne og brugere af kirkegården. Den autoetnografiske genererede empiri vil blive benyttet i analysen hvor den fungerer som tilføjelser til en modstykker til andet empiri.

Autoetnografi beskrives af Grønberg som brugen af forskerens eget liv som empiri i ens undersøgelse. *“Inden for autoetnografi bruger forskeren sig selv (auto) til at undersøge sociale og kulturelle forhold (etno) igennem personlige og stemningsvækkende beskrivelser (grafi).”*

(Grønberg, 2012: 138) Det betyder altså at man som forsker benytter sig af sine egne erfaringer og oplevelser til at undersøge de kulturelle fænomener man allerede er en del af. Udover min dagligdag som graver vil også andet relevant, som eksempelvis foredrag, seminar og studietur, jeg har deltaget i, være en del af den autoetnografiske empiri. Dette vil det på grund af, at det er nogle arrangementer jeg ville have deltaget i uanset om jeg havde været i gang med denne master. Under nogle af disse arrangementer fik jeg mulighed for at have samtaler med øvrige deltager og foredragsholdere, hvilket derfor også vil være blive inddraget i min analyse. Nedenfor er der en liste over de arrangementer og de mennesker jeg har snakket med i den forbindelse (jf. afsnit??)

Derudover har jeg også lavet interview med andre relevante personer. Interviewene er lavet med fokus på emnet bæredygtig kirke, hvor jeg også benyttet mig af åbne spørgsmål og det er altså semistrukturerede kvalitative interviews. Den form for interviews er samtalebaseret og skal give plads til at informanten kan gå i detaljer med sine beskrivelser. Man har ofte en interviewguide, som skal fungere som ramme for interviewet, dog skal der være plads til at samtalen kan flyde derhen, hvor det bliver interessant undervejs i interviewet. Det vigtige er altså ikke at have formuleret fantastiske spørgsmål, men hvad informanten fortæller om, forholdsvis frit ud fra interviewets fokus (Christensen, 1994). Nedenfor er der en liste over hvem jeg har interviewet, hvor og hvordan (jf. afsnit ??).

2.1 Hvem har jeg talt med og hvad har jeg deltaget i

Interview

Lone Andersen, graver ved Hirtshals og Emmersbæk kirker. Blev interviewet på de to kirkegårde, først inde på Lones frokoststue, derefter imens hun viste mig rundt på kirkegårdene.

Hanna Smidt, koordinator ved Grøn Kirke. Blev interviewet på Hannas kontor på Frederiksberg.

Gustav Sieg Sørensen, medlem af menighedsrådet i Hørdum-Skyum Sognes Menighedsråd.

Interviewet blev lavet over telefon.

Henning Jensen, graver og kirketjener Mesing Kirke. Blev interviewet på Mesing Kirkegård, da jeg deltog i Grøn Kirkes Inspirationsstudietur. Selve turen høre under den viden jeg indsamlede via autoetnografi.

Autoetnografisk

I Naturmødet 2017 arrangeret af Hjørring Kommune deltog jeg i:

- 2 forberedelsesmøder sammen med sognepræsterne Bjarne Hougaard og Lea Hoff inden Naturmødet 2017, hvor Grøn Kirke var repræsenteret på Folkekirkens stand.
- Her mødte jeg og talte med repræsentanter for Grøn Kirke i Aalborg Stift, samt forskellige menighedsrådsmedlemmer, præster og medlemmer fra de lokale menigheder.
- Foredraget ”Gud og grønne skove” ved biskop Peter Fischer-Møller og biolog Louise Imer Nabe-Nielsen “Hvordan får man naturen ind i kirken og kirken ud i naturen?”
- Derudover bidrog jeg med en Inspirationsfolder om Den vilde plæne (Bilag 5).

Jeg har deltaget i nogle af Grøn Kirke arrangementer:

- Grøn Kirke i Aarhus Stifts Inspirationsstudietur: Mangfoldighed og eftertanke, fredag d. 9. juni 2017. Guider: Sognepræst Lise Palstrøm og graver Henning Jensen
- Grøn Kirkes inspirationsseminar: FN’s verdensmål og vedvarende energiløsninger for kirker, mandag d. 12. juni 2017.

3. Teori

I dette kapitel præsenterer jeg de teorier, jeg vil bruge til analysen. Først præsenteres forskellige vinkler på bæredygtighed samt bæredygtighed og biodiversitet. Dernæst præsenteres aktørnetværksteorien, derefter institutionel teori

3.1 Bæredygtighed

Brundtland-kommissionens rapport om miljø og udvikling udtrykte bl.a. bekymring over knapheden på naturressourcer, den øgede ulighed i verden, arters uddøen og økosystemers sammenbrud (Brundtland 1987).

Ved FN's topmøde i Rio de Janeiro i 1992 blev der vedtaget konventioner om klima, biodiversitet og skov. Topmødet var med til at sætte fokus på miljø både lokalt med Agenda 21 grupper nationalt, hvor bæredygtig udvikling skrives ind i lovene og internationalt, hvor der blev afholdt en lang række møder, bl.a. COP-møderne (Holten-Andersen 2015).

Inden for bæredygtighed taler man om tre ben eller søjler af bæredygtighed, som skal være med. Det er miljømæssig, økonomisk og social bæredygtighed. Og at disse søjler skal være nogenlunde lige store. Under miljø hører eksempelvis ikke-fornyelige naturressourcer som fossile brændstoffer og fornyelige naturressourcer som plantevækst. Økologi, økosystemer og biodiversitet hører også under miljø. Under økonomi hører, om det er økonomisk forsvarligt og om det skaber en form for vækst som for eksempel arbejdspladser. Under social bæredygtighed hører menneskelige relationer, sundhed og levevilkår (Brundtland 1987)

Definitionerne af, hvad bæredygtighed er, der mange af (Henningsen 2013, Holten- Andersen 2000) . Holten-Andersen opstiller to tolkninger af bæredygtighed: den øko-modernistiske og den vækstkritiske. Han peger på, at næsten alt måles i penge, og derfor bliver alt oversat til en økonomisk skala i den øko-modernistiske tolkning af bæredygtighed. Derved bliver det muligt både at sammenligne og at lægge bæredygtighed inden for de tre forskellige områder miljømæssig, økonomisk samt social bæredygtighed sammen. På den måde kan man kompensere en manglende bæredygtighed inden for et område, ved at øge bæredygtigheden i en eller to af de andre områder (Holten-Andersen 2000). Amundsen et al. opererer med begrebet ”ægte opsparing”, hvor uddannelse lægger til opsparingen, og slid på naturen trækker fra på opsparingen. Amundsen argumenterer for, at hvis man satser på uddannelse (social), kan man godt forurene med fossile brændstoffer (miljømæssige). Amundsen et al. mener, at vi her i landet er bæredygtige, fordi vi til trods for brug af ikke-fornyelige ressourcer har en ”ægte opsparing”(Amundsen et al 2012-a og b). Med Holten-Andersen ord handler det om at: *”At natur og miljø reduceres til en vare, til noget som har umiddelbar nytte for mennesket.”* (Holten-Andersen 2000 s.30)

En sådan uligevægt mellem det økonomiske, sociale og miljømæssige område kaldes for ”svag bæredygtighed” (Holten-Andersen 2000, Amundsen et al. 2012-a), hvor det er muligt at veksle mellem de forskellige områder.

En ”stærk bæredygtighed” er derimod kendetegnende ved, at der er mere ligevægt mellem de tre områder, eller i det mindste at man ikke kan subsidiere en ”kritisk kapital” så som fossilt brændstof med uddannelse (Henningesen 2012).

Øko-modernisme bygger på vækst både økonomisk og i velstand. I modsætning hertil er der den væstkritiske opfattelse af bæredygtig udvikling, som afviser en fortsat vækst. Ligeledes afvises det at sætte bæredygtighed på økonomiske begreber, og at det er manglende vækst i velstand, men at det er fordelingen af velfærd, der er problemet. Miljø og natur ses ikke blot som en ressource for mennesket, men ses som noget værdifuldt i sig selv og ikke kun som at have en nytteværdi for mennesker og samfundet (Holten-Andersen 2000).

Holten-Andersen mener, at et møde et sted mellem den øko-modernistiske bæredygtighed og den væstkritiske bæredygtighed vil være vejen frem, men lige hvor balancepunktet skal ligge er svært at give et svar på (Holten-Andersen 2000) .

En enklere måde at definere bæredygtighed på, kan måske være at definere den ved dens negation, dvs. hvad er ikke bæredygtigt (Holten-Andersen 2000, Henningesen 2012)

Et andet bud på en definition på bæredygtighed er det miljømæssige råderum (Richter og Melgaard 2014) i NOAHs ”Vejen til bæredygtig omstilling:

”Det miljømæssige råderum defineres som den mængde af fornyelige og ikkefornyelige råstoffer, vi kan bruge uden at skade de naturlige økosystemer og uden at forhindre fremtidige generationer i at få adgang til de samme ressourcer.

Alle mennesker har lige ret til dette råderum.”

(Richter og Melgaard 2014)

Med denne definition kan man regne ud, hvor meget hver enkelt har brug for, for at få dækket sine basale behov – i teorien. Men ressourcerne er ikke ligeligt fordelt i verden, det gælder også adgangen til jord og vand. Transport over lange afstande er ikke miljømæssigt forsvarligt, så fødevareproduktion og energiforsyningen skal foregå lokalt. Et samfund, som kan forsyne sig selv, er med til at give et robust samfund, som er mindre sårbart over for forstyrrelser (Richter og Melgaard 2014).

Der er altså forskellige tolkninger af bæredygtighed, men hvad gør man i praksis, når man skal vurdere, om noget er bæredygtigt? Kan man måle bæredygtighed, som i eksemplerne herover med øko-modernisterne med deres økonomiske udgangspunkt og ”det miljømæssige råderum” lægger op til?

Kan man måle bæredygtighed?

I det daglige vil det være praktisk at have nogle retningslinjer. Men kan man måle bæredygtighed? Det er der gjort forskellige forsøg på i tidens løb.

Man kan lave beregninger med forskellige enheder, så man har en form for sammenligningsgrundlag. Et par af dem er de ovenfor nævnte med økonomiske beregninger (Holten-Andersen 2000, Amundsen et al 2012 1 og 2) og ”det miljømæssige råderum”. En tredje af dem er livscyklusvurderinger, som også kendes som ”vugge-til-grav”. Det er et værktøj, hvormed man kan vurdere miljøbelastningen af et produkt ved systematisk at kikke på, hvor meget de enkelte faser i et produkts hele livsforløb belaster miljøet (Riisgaard, 2002).

De har dog deres begrænsninger i, at beregningerne er ret omfattende og derfor ikke så håndterbart i det daglige. Men man kan gennemtænke livscyklusen for et produkt og ud fra det vurdere miljøbelastning, hvis man vel og mærke kender dets livscyklus (ibid.).

Artiklen ”Tror du, at en vindmølle er bæredygtig” (Damsgaard, 2016) stiller Karina Vissonova, ph.d. i bæredygtigt design, fire kategorier op for, hvad bæredygtigt design af produkter er:

1. *”Produkter, der har en meget bæredygtig funktion, men som er fremstillet af svært skadelige materialer. I denne kategori findes **vindmøller, elbiler og LED-lys**.*
2. *Produkter, som har en bæredygtig funktion, og også har en forbedret struktur i forhold til færre bivirkninger, men stadig for eksempel har giftige materialer. Det kan være **gulvtæpper, der er designet til at rense luften**.*
3. *Produkter, som ikke har en bæredygtig funktion, men som let kan nedbrydes eller genbruges og dermed kaldes bæredygtige, for eksempel **genanvendeligt og biologisk nedbrydeligt emballage**.*
4. *Produkter, som både har så rene materialer som muligt, men som også leverer høj funktionalitet i forhold til bæredygtighed. Et eksempel er **vandkilder i ulande**, der med lokale materialer samler kondens fra luften og bliver til reproducerbart vand.”*

(Damsgaard, 2016)

I samme artikel siger Christian Gamborg, som forsker i begrebet bæredygtighed, at et færdigt produkt kan have en bæredygtig funktion, mens fremstillingen af det ikke nødvendigvis er bæredygtigt. Han mener, at det er en afvejning af forskellige ting så som, hvad alternativet er til produktet, og hvad der lægges i begrebet bæredygtighed. I følge Gamborg kan man derfor ikke sige: ”Nu er det bæredygtigt. Punktum”

I hans øjne bruges begrebet bæredygtighed på to planer:

1. "Et retorisk plan, hvor der er en idealforestilling om, at ordet rummer noget iboende godt eller rigtigt. Når ordet bruges på dette plan, er det noget, alle udelukkende støtter op om.

2. Et beslutningsplan, hvor den konkrete afvejning af hensyn finder sted. Der vil altid være forskellige udlægninger af, hvordan de forskellige indbyrdes hensyn skal afvejes, og derfor altid nogen, der er utilfredse."

(Damsgaard, 2016)

Bæredygtighed kan ikke blot fortolkes i forhold til forskellige afvejn timer i fremstilling, brug og bortskaffelse, men også i forhold til at bæredygtighedsbegrebet har ændret sig over tid.

*"»Først handlede det om at have et vedvarende udbytte og senere at bevare naturen. Efter Brundtlandrapporten (rapport fra 1987 af Verdenskommissionen for Miljø og Udvikling, red.) handlede det om at fordele kagen mellem de mennesker, der bor på Jorden nu og i fremtiden.«
»Nu mener nogle endvidere, at vi også skal tænke på andet end mennesker. Man bliver således hele siden sendt tilbage til start i forhold til at lave en definition,«"*

(Damsgaard, 2016)

Afrunding af teori om bæredygtighed

Som det ses, er der mange forskellige tilgange til bæredygtighed. Der er den økomodernistiske, som måler i penge og nytteværdi og den væstkritiske, der mener, at der er grænser for vækst, og at alt ikke skal gøres op i nytteværdi, naturen må eksempelvis godt være unyttig (Holten-Andersen, 2000). Disse to er modpoler, og der imellem er der plads til mange fortolkninger.

Når det kommer til at måle bæredygtighed, er der ikke nogen umiddelbar enkel målemetode. Det bliver nemt uigennemskueligt for almindelige mennesker at forholde sig til de forskellige beregningsmetoder. Har man for eksempel kendskab til, hvordan forskellige materialer er fremstillet, bruges og bortskaffes, kan man bruge det som tommelfingerregel for, hvor bæredygtige de er. Der findes produkter, der er mærket på forskellig vis, så som Svanemærket for det bedste miljøvalg (Ecolabel, 2016) og det røde Ø-mærke for økologisk producerede produkter (Fødevarestyrelsen, 2017) men det er ikke ensbetydende med, at det er bæredygtigt. Man skal også være på vagt over for, hvad de forskellige mærker betyder. At noget kaldes grøn eller hedder noget med øko... er ikke altid ensbetydende med at det er bæredygtigt. OEKO-TEX® betyder ikke, at det er et økologisk tekstil, men at det er testet for sundhedsskadelige stoffer (Teknologisk Institut, 2018).

3.1.1 Bæredygtighed og biodiversitet

Når man arbejder inden for det grønne område, kommer bæredygtighed og biodiversitet ofte til at hænge sammen. I Brundtlandrapporten og Biodiversitetskonventionen taler de om biologisk mangfoldighed som synonym for biodiversitet, der defineres således i sidstnævnte:

”Biologisk mangfoldighed: mangfoldigheden af levende organismer fra alle kilder, herunder bl.a. terrestriske, marine og andre akvatiske økosystemer og de økologiske strukturer, de indgår i; dette omfatter mangfoldighed inden for de enkelte arter og mellem arterne samt økosystemernes mangfoldighed.”

(Udenrigsministeriet, 2003)

Af ovenstående citat ses, at de taler om biodiversitet – biologisk mangfoldighed - som levende organismer, hvor der skal være mangfoldighed både i økosystemer, mellem de forskellige arter og indenfor hver enkel art.

Derudover taler de om biologiske ressourcer set som nytteværdi for mennesket:

”Biologiske ressourcer: genetiske ressourcer, organismer eller dele heraf, populationer eller en hvilken som helst anden biotisk bestanddel af økosystemerne, som kan udnyttes af eller have værdi for menneskeheden nu eller i fremtiden”

(Udenrigsministeriet, 2003)

Udlægningen her kan forstås sådan, at biodiversitet ikke kun er et mål i sig selv, men at målet med biodiversiteten er, at den er til nytte for mennesket. Her ses biodiversitet på samme måde som i det øko-modernistiske bæredygtighedsbegreb, hvor det er nytteværdien for mennesket, der er det vigtigste.

Vores fælles fremtid, Biodiversitetskonventionen og FN's Verdensmål for en bæredygtig udvikling har især fokus på, at biodiversitet er vigtig for at sikre menneskenes behov for ressourcer, altså biodiversitet skal være nyttig for mennesket (Brundtland, 1987; Udenrigsministeriet, 2003; FN's 17 verdensmål, 2018). Danmark har sammen med 192 andre lande forpligtet sig til at opfylde 20 FN-mål for biodiversitet i 2020 (Frostholt 2017). Det er blandt andet beskyttelse af truede arter, genoprette ødelagt natur og stoppe med at ødelægge naturen. Danmarks Naturfredningsforening og WWF Verdensnaturfonden har i december 2017 udgivet en oversigt over, hvor langt man er nået med hensyn til at opfylde målene her tre år før deadline. 2 af målene er opfyldt, 7 mål er der sket fremskridt, 8 mål er der ikke sket væsentlige fremskridt og 2 af målene er der sket tilbageskridt. Det sidste mål er ikke vurderet (ibid.).

Afrunding på bæredygtighed og biodiversitet

Med hensyn til bæredygtighed og biodiversitet er der en god grund og plads til forbedring af indsatsen for en biologisk mangfoldighed. Og der er også god grund til at give mere plads til naturen, end det hidtil er gjort fra officielt hold. (Frostholm 2014, Naturplan 2014)

3.2 Aktørnetværksteori

Aktørnetværksteori (forkortet som ANT) og teorien om action-net kan bruges til at beskrive, hvordan de forskellige aktører/aktanter spiller sammen. Teorien om action-net bygger på aktørnetværksteori, så her er først en kort beskrivelse af teorier om aktør-netværk og dernæst om action-net. ANT er ligesom institutionel teori interesseret i social orden og mønstre, men tager meget mere udgangspunkt i typer af handlinger, som skabes i netværk (Corvellec & Czarniawska 2014).

Indenfor ANT arbejder man med tre hovedbegreber: aktør/aktant, netværk og handling. Aktører er ikke nødvendigvis et menneske eller noget menneskeskabt, f. eks. en maskine eller et dokument, men kan bestå af ting eller genstande som for eksempel noget fra naturen. En aktør kaldes derfor også for en aktant. Netværk forstås som de forbindelser, der er imellem forskellige aktanter, og det er igennem dette netværk, at aktanter kan skabe handlinger. (Corvellec & Czarniawska 2014).

Torben Ellegaard Jensen oplister i en artikel om aktørnetværksteori kort, hvilke fænomener man kan undersøge med ANT, hvor de alle kan ses som relevante for en fremtidig bæredygtig kirkegård.

”Men ANT er også en teori om teknologi, videnskab, sociale aktører, samfund, natur og magt. Alle disse fænomener analyseres med den samme begrebsramme, [...] Som en første approksimation kan vi sige, at aktør-netværksteori drejer sig om at tænke i punkter og forbindelser fremfor i kasser.”
(Jensen, 2003: s. 4)

Det vil sige, at mange forskellige områder kan undersøges med ANT. Han går derefter videre til at beskrive, hvordan aktanter kan forstås som punkter i et netværk af forbindelser. Udgangspunktet for aktørnetværksteorien er altså aktører, som skaber et netværk, og de handlinger de foretager sig. Aktørerne, der er mere eller mindre etablerede, er en del af aktørnetværk, hvor deres ageren medfører handlinger, som kan have fastlåste mønstre, men som også kan forandres. I et aktørnetværk er netværket nogenlunde stabilt eller på vej til at blive det. Stabiliteten viser sig i, at en aktør let kan skiftes ud med en anden aktør (Corvellec & Czarniawska 2014). Et eksempel på det er en leverandør af redskaber og maskiner til brug på kirkegården, som let kan erstattes af en anden leverandør. For at få et overblik, kan man se på rækkefølgen af, hvad der sker i et aktørnetværk: Først er der nogle aktører, der danner et netværk, og derefter foretages der en handling (Corvellec & Czarniawska, 2014).

Det kan stilles op på følgende måde:

Aktør ---> Netværk ---> Handling

Action-net teorien bygger dels på aktør-netværksteorien og dels på institutionelle teorier. Fra aktørnetværksteorien er det idéen om at forbinde handlinger i netværk, at der skal være en form for oversættelse eller translation af handlinger ind i hinanden, og for at stabilisere netværket kræver det en indsats ikke blot fra mennesker, men også fra objekter. Fra institutionel teori inddrager Corvellec & Czarniawska opfattelsen af, at det er den fremherskende institutionelle orden, der bestemmer hvilke handlinger, der bør knyttes sammen. Og det bliver de handlingsmønstre, som de plejer at følge, der knyttes sammen.

Hvis man kikker kronologisk på rækkefølgen af, hvad der sker, kommer action-net ind tidligere end aktør-netværket. Action-netværk kan også kaldes handlingsnetværk (Jeg bruger det engelske udtryk action-net, når jeg taler om selve netværket, og det danske ord *handling*, hvor det falder mere naturligt ind.) I action-netværksteorien startes der med en handling, dernæst dannes der et netværk, og dernæst dannes der aktører/aktanter.

Det kan stilles op på følgende måde:

Handling ---> Netværk ---> Aktør

I modsætning til et stabiliseret aktør-netværk, er disse aktører/aktanter ikke særligt stabile, da de er nye aktører, som er dannet af handlinger, der er foregået tidligere (ibid).

Et perspektiv på action-net kan være kollektive handlinger, der er forbundet med hinanden, da de opfattes som værende inden for samme institutionelle orden. Det kan også være nye handlinger, som kan bruges til at nå mål, der ligger uden for den orden, som er gældende (ibid.).

Ved at vælge dette perspektiv, er det muligt at bevæge sig ud over ABC (attitude, behavior, change (holdning, adfærd, forandring)) som er den model, der er den dominerende i forhold til social forandring i forbindelse med en bæredygtig omstilling. Corvellec & Czarniawska giver et eksempel om affaldsforebyggelse beskriver at det er de nuværende institutionelle ordener, der er med til styre, og at kollektive handlinger, der forbinder, genopbygger eller nedbryder eksisterende netværk, kan være med til at ændre en given institutionel orden. Hvis forbindelsen mellem handlingerne i et action-netværk er effektive, kan det stabilisere sig. Hvis handlingerne ikke er effektive, bliver netværket kun midlertidigt og der kan måske dannes nye netværk (ibid.).

Et eksempel herpå er, hvordan vindmøller blev udviklet gennem heterogene netværk, især op gennem 1970'erne (Karnø & Garud 2012). Dette aktørnetværk blev dannet gennem forskellige små action-net, dvs, 'en slags udviklingsteams', der blev ny-dannet i lokale sammenhænge som virksomheder, højskoler, og som omfattede tømrere, smede, ingeniører, flykyndige og idealister. I dette action-net spillede andre aktanter også en rolle. Det var aktanter som love, regler, elnettet, en storm og en bank, der ikke ville låne penge til en af pionérene. Og tilfældigheder som at Vestas, som dengang producerede landbrugsmaskiner, ikke havde held med deres mølleforsøg, men at de kom til at producere de møller, som ovennævnte bank ikke ville sætte penge i. Nogle af aktanterne var midlertidigt med i netværket, andre holdt ved, og efterhånden dannede der sig et stabilt aktørnetværk.

Det var især folk fra det midt- og vestjyske område, der gennem *handlinger* dannede lokale action-nets af vindmølleentusiaster, mindre håndværkervirksomheder, møllekomponenter, med mere. De udvekslede erfaringer og senere blev der dannet en forening for vindmøller, og i denne *samskabelse* blev nogle af de aktører/aktanter kendte inden for deres felt. Der dannede sig et mere stabilt netværk, hvorfra nye *handlinger* dukkede op. Det vil sige, at en del af det, som var *action-netværk*, var blevet et *aktør-netværk*.

I disse netværk kan der ske en *translation*, hvor aktører/aktanter kan få nye roller og identiteter. En pointe her er, at det er de samme aktører, som får nye roller og identiteter gennem det nye action-net, som de selv hjælper til at etablere. Det gælder både de første vindmølleentusiaster og de mindre håndværkervirksomheder, som lavede møllekomponenter og blev underleverandør. De skiftede alle fra en institutionel orden for eksempel fremstilling af landbrugsredskaber, til en ny institutionel orden eller aktør-netværksmønster, hvor de nu fremstiller komponenter til vindmøller (ibid.). En translation kan beskrives som de processer, der er i et aktørnetværk og den styrke aktanterne kan opnå. En aktant kan gennem netværket opnå en styrke og en troværdighed, hvis den kan tale på vegne af andre aktanter. Det kan for eksempel være videnskabsfolk, der har indsamlet data om forurening fra malingsrester, som laver et dokument, *en såkaldt inskription*, som bliver talerør for de forudliggende aktanter eller en vigtig dokumentation for at fremme deres synspunkt. (Jensen 2013)

Afrunding af aktørnetværkteorien

Aktørnetværkteorien er god til at se på de forskellige aktører og aktanter i et netværk og hvordan deres indbyrdes relationer er. Med teorien om action-netværk kan man se på nye netværk, som er på vej, og som går mod den givne institutionelle orden, hvorved at de kan være med til at skabe forandring. I næste afsnit er institutionel teori beskrevet.

3.3 Institutionel teori

Aktørnetsteorien låner som nævnt fra institutionel teori, men for at få en dybere forståelse for, hvorfor det kan være vanskeligt at lave en bæredygtig omstilling, kommer her en beskrivelse af institutionel teori.

I daglig tale er en institution en børnehave eller en form for organisation, men det kan også betyde den måde, som mennesker indretter sig socialt på i det daglige. Og det er sidste nævnte, dette afsnit handler om.

Georg beskriver en institution som en:

” ...social orden eller et socialt mønster, der opretholdes igennem menneskers interaktioner. Ud fra denne definition regulerer institutioner menneskers adfærd og er derfor afgørende for en bæredygtig omstilling af samfundsudviklingen.” (Georg 2017 s. 96)

Institutioner kan være de vaner, man allerede lærer som barn, for eksempel den måde en familie spiser sammen på. I ”Den samfundsskabte virkelighed” beskriver sociologerne Berger og Luckman tre faser om, hvordan institutionen ”at spise middag sammen” opstår. Det er kort gengivet her (Berger & Luckmann 1972): Forældrene har fundet frem til den måde, de spiser sammen på. Det kalder Berger & Luckman for *typicering*. Når barnet vokser op, fremstår den samfundsskabte virkelighed som den objektive virkelighed for dem, dvs. at det er sådan, man spiser sammen, dette kaldes *objektivisering*. Når barnet som voksen gentager de samme måder, som forældrene spiste sammen på, kaldes det *internalisering*. Derved er det blevet en institution at spise sammen på en bestemt måde, og når det regulerer menneskers adfærd, fastholdes en social orden eller mønster.

Institutioner opstår i mange andre situationer, hvor mennesker interagerer. Det er institutioner, der er med til at koordinere og styre mange forskellige handle-mønstre f.eks. spisning, gravning og vedligeholdelse af kirkegården mv.

Sociologen Richard Scott deler institutioner ind i 3 strukturer: de kognitive, de normative og de regulative (Georg 2017).

Under de kognitive strukturer hører sproget, som er vigtigt, da det er med til at påvirke vores tænkemåder og vaner. Sproget er ikke blot ord, men for eksempel også symboler og tegn, der er med til at give os en forståelse af, hvad der sker omkring os, så vi kan danne os en mening. Georg nævner et eksempel, hvor de fleste mener at klimaforandringer er menneskeskabte. Til trods for mange videnskabelige dokumentationer for det, er der nogle, som mener, at klimaforandringer altid har været der.

Under de normative strukturer hører menneskers opførsel. Hvordan opfører man sig på en korrekt eller passende måde, f.eks. at man holder bordskik. Hvis man ikke følger normerne, er der sanktioner, som i værste fald kan medføre udelukkelse fra fællesskabet.

Under de regulative strukturer hører love, regler og andre formelle aftaler. Der skal være en instans, som laver love og regler, og nogen der holder øje med, at reglerne bliver overholdt. Også her er der sanktioner i form af eksempelvis påtaler og bøder (ibid.).

Georg giver et eksempel på hvordan både de kognitive, de normative og de regulative strukturer er filtret sammen og er med til at påvirke udviklingen inden for miljøområdet. Miljøbeskyttelsesloven skal blandt andet sikre, at virksomheder ikke forurener, og hvis de gør det, kan de anmeldes til politiet. Dertil kommer, at lovgivningen også er forebyggende, og at der er en vis form for selvregulering i det, så som at virksomheder kan følge frivillige miljøstandarder. Dette bliver en sammenfiltrering af normative, regulative og kognitive strukturer, hvor miljøledelsesstandarder betegnes som normative og hvor love, regler og retslige sanktioner er det regulative. Georg angiver ikke præcist, hvor det kognitive kommer ind (ibid.), men det kan eventuelt opfattes som det at italesætte forebyggelse af forurening og at have en aktiv forståelse af, at grundlaget for miljøarbejdet skal være bæredygtigt..

Georg beskriver sammenhængen mellem de kognitive, de normative og de regulative strukturer således:

”Sikring af en bæredygtig omstilling kræver ændringer af mange institutioner, lige fra vores opfattelser af, hvad det menneskelige samfund er (en metabolisk organisme), og hvad det kan tåle/klare, til vores normer for, hvordan vi bør omgås hinanden og naturen, til lovgivningen, der skal udformes med henblik på at fremme transformationen af vores energisystemer m.m.” (Georg 2017 s. 99)

Georg peger her på, at det er en kompleks sag at sikre en bæredygtig omstilling, hvor der både skal ændres på kognitive, normative og regulative strukturer.

Institutionerne er socialt konstrueret, så de er ikke uforanderlige, men samtidigt er det institutioner, der gør det svært at ændre eksisterende praksisser. Ny teknologi kan give anledning til forandring af institutioner. Georg nævner internettet som et eksempel, der har rykket på, hvornår man læser sin post. Tidligere sad man ikke til møder og læste sine breve. I dag er det ikke ualmindeligt, at folk sidder og læser deres e-mail til et møde

4. Empiri om gravere og kirkegårde, samt Grøn Kirke og biodiversitet

I dette kapitel er der en kort beskrivelse af de 4 kirkegårde. Der vil først være kort praktisk information om de 4 kirker, og derefter vil jeg gå lidt mere ned i at beskrive forholdene på hver kirke for sig. I kapitlet med analyse bliver der trukket relevant empiri ind undervejs i analysen. Der er også en beskrivelse af Grøn Kirke og biodiversitet.

Jeg tager udgangspunktet i fire forskellige kirkegårde. I Hirtshals Sogn, der ligger i Vendsyssel, er der 2 kirker, Hirtshals Kirke og Emmersbæk Kirke. Hirtshals Kirke ligger inde midt i Hirtshals by, mens Emmersbæk Kirke ligger i udkanten af byen med udsigt til åbne marker. Mesing Kirke ligger nær den jyske højderyg ved Skanderborg, og Hjerk Kirke ligger i Salling nord for Skive. Mesing Kirke ligger i landsbyen Mesing, og Hjerk Kirke ligger i landsbyen Hjerk. For alle fire kirker gælder det, at kirken ligger på kirkegården.

Hirtshals og Emmersbæk kirkegårde bliver passet af graver Lone Andersen og et par gravermedhjælpere. I Mesing kirke er Henning Jensen graver og kirketjener, mens jeg selv er graver og kirketjener i Hjerk kirke.

Hirtshals Kirkegård

På Hirtshals Kirkegård er der blot et tyndt muldlag over sandet, så det er vigtigt at vælge planter, der kan vokse lokalt. Hvis man vil plante andet end sandplanter, skal der tilføres muld eller spagnum, og man skal ikke regne med, at planterne bliver særlig høje på grund af blæsten. Derfor har Lone Andersen valgt at plante marehalm foran kirken og på parkeringspladsen, da det er det eneste, som kan gro i netop de bede. Fyrretræer er et af de få træer, som kan gro på kirkegården. Når der bliver plantet surbundsplanter, er det nødvendigt at tilføre spagnum for at få dem til at gro. Der bliver også tilført flis fra Emmersbæk Kirkegård.

”Mange smider planter ud, og dem genbruger vi ofte, efter at de har fået en kærlig hånd. Vi planter rigtig mange stauder. Det gode ved dem er, at de vokser til, og så deler vi dem og planter dem nye steder. De fleste af dem er gode til afskæring, for så kan kirketjeneren brug dem inde i kirken. Vi holder dem i samme farvenuancer i de enkelte bede. Dels for at mange farver komme til at virke rodet, og dels fordi det er med til at give ro.”

(Lone Andersen 2017)

Når et gravsted bliver sløjfet, bliver de planter, der allerede gror der, stående, da det er vanskeligt at få noget nyt til at gro på Hirtshals Kirkegård. Nye planter skal plantes som helt små, så de kan vænne sig til forholdene. De planter gerne stauder på tomme pladser, stauder kan deles og plantes andre steder, hvor der er plads. Stauder kan også bruges til at pynte kirken med.

Lone Andersen er meget interesseret i bæredygtighed. Planter bliver genbrugt og planteaffald bliver komposteret. Der er små bassiner med vand og planter, der trækker dyr ind på kirkegården i Hirtshals. Hun viser mig et kort over kirkegården, mens hun fortæller om sine planer for omlægning af kirkegården.

”Her var en stor plæne, der er nu plantet hæk, så det danner nogle rum. Det er dels for ikke at have en stor plæneflade og dels for at skabe rum. Hvis folk ikke sætter spyd i deres dekorationer til jul, så blæser de allesammen, så de kommer til at ligge hernede” (hun viser på kortet).

(Lone Andersen, 2017)

I planen indgår der en sø og bede med blomster. Der er allerede sket mange nye ting på kirkegården, så der er ligefrem folk, der går tur på kirkegården, for at se om der er sket noget nyt, siden de var der sidst.

”Der kommer nogle folk og sætter sig for eksempel på nogle store sten og læser en bog. Jeg synes det er hyggeligt, at folk kommer for naturen og roen. Der skal nogle farver ind, så bliver man i bedre humør; det kan jeg også mærke på mig selv. Ellers er der kun de grønne farver; det kan være kedeligt at kikke på. Det hele skal ikke bare være græs, der skal også være nogle bede. Det er det vi foretager os nu.”

(Lone Andersen, 2017)

Emmersbæk Kirkegård

Emmersbæk Kirke ligger i en gammel skov. Det er en skovkirkegård, men der er også plads til mere traditionelle gravsteder. Her er der anderledes frodig, dels fordi her er mere læ og skoven har forbedret jorden. Der er masser af vildt som harer, rådyr og ræve, og der løber en lille bæk gennem kirkegården.

På kirkegården i Emmersbæk er der ikke sket de helt store forandringer endnu. Der er lavet et mindre anlæg med vand og planter ved kirken, og der er ryddet nogle planter væk ved bækken og på en bakketop. Der er lavet siddepladser af genbrugsmaterialer ved bækken og på bakken, så man kan sidde og nyde bækkens klukken eller udsigten over området.

Lone Andersen fortæller, at menighedsrådet ved Hirtshals og Emmersbæk Kirker giver dem meget frie tøjler og er meget åben over for, at de gør det på kirkegården, som de synes, det skal være. Hverken Hirtshals eller Emmersbæk kirker er Grøn Kirke, og graveren havde heller ikke kendskab til konceptet. Alligevel er hun, med det arbejde hun laver, med til at skabe mere bæredygtighed på de kirkegårde, hun arbejder på.

Mesing Kirkegård

På Mesing kirkegård har Henning Jensen været graver og kirketjener i over 25 år. Mesing ligger i Østjylland, så her er der andre klima- og jordbundsmæssige forhold, som gør sig gældende her end i Hirtshals og Emmersbæk. Det er en lille landsbykirkegård, hvor der er flere områder uden gravsteder. Disse områder er græsklædte, men ikke som en almindelig klippet græsplæne. Der er

bede som består af højt græs med såede blomsterblandinger. Disse bliver kun slået en gang om året. Mellem bedene bliver der jævnligt slået græs, således at der er stier, hvor man kan gå på og nyde blomsterne. Hækkene er ikke klippet efter en snor, men efter graverens humør. Derfor er de klippet i svungne former, nogle steder er de høje og andre steder er de lavere. Graveren har flere steder på kirkegården plantet æbletræer, som stammer fra en af de lokale gårde. Der er sat skilte med navnene på æblerne ved træerne. På Mesing Kirkegård findes der et område, som er børnenes hjørne. Her er der plads til, at børnene kan sørge på deres måde: en lille pilehytte, hvor man kan sidde for sig selv, en træstamme man kan sidde på, og blomster der kan plukkes til at sætte på et gravsted. Henning Jensen har gennem årene ændret på driften af kirkegården og har sat sit tydelige præg på stedet. Det er ikke alle, der har været lige tilfredse. Nogle af gårdmandskonerne fra sognet var ikke begejstrede for den måde, graveren drev kirkegården på, så der er blevet taget nogle diskussioner i årenes løb. Da Henning Jensen begyndte at arbejde ved Mesing Kirke, var der ikke noget som hed Grøn Kirke, men han har alligevel været medvirkende til, at Mesing Kirke er blevet Grøn Kirke. På Grøn Kirkes hjemmeside, kan man klikke på et kort og se lidt om de enkelte kirker. Når man klikker på Mesing står der: *"I Mesing kirke har det overrasket dem at erfare, at de gennem mange år har arbejdet på at 'grønne' kirkerne uden den store bevidsthed om det. "Vi har bare gjort det"*" (Grøn kirke, 2018b)

Hjerk Kirkegård

Hjerk Kirke er der, hvor jeg selv arbejder som graver og kirketjener. Det er en traditionel kirkegård med klippede hække, revne gange med perlegrus og græsplæner. Hvis man zoomer ind på græsplænen er det ikke bare græs, men også en hel del lave plantearter så som forskellige arter af ærenpris og violer. Tormentil, gul kløver og den græslignende markfrytle er ligeledes med til at give variation i plænen. Når blomster som blåhat, blåklokke og den orange pomerans-høgeurt dukker op, får de lov til at blomstre (Bilag 5). På og langs diget rundt om kirkegården vokser der blandt andet svaleurt, fingerbøl og katost. Det er gamle lægeplanter, som munkene dyrkede i middelalderen og de er med på Bernt Løjtnants liste over reliktpanter (Andréasson, A. et al., 2013). Levende fortidsminder, reliktpanter og kultureliktpanter er betegnelse for planter, der gennem mange år har været gemt og glemte, men pludselig dukker de op igen (Solberg 2014). På Hjerk Kirkegård blev et stykke af kirkegårdsdiget sat om, pludselig var der ikke bare græs på diget, men der væltede op med blomster. Og det var ikke kun de mere almindelige "ukrudtsarter" som brændenælder og tidsler, men også kultureliktpanter som matrem, svaleurt og rejnfan. Og hvorfor er det så vigtigt at bevare disse planter? Det er det blandt andet, fordi vi skal bevare den biologiske mangfoldighed, og vi skal beskytte de planter, der er i fare for at forsvinde (Solberg 2014; Udenrigsministerie, 2003).

4.1 Grøn Kirke og biodiversitet.

Grøn kirke har også biodiversitet på dagsordenen, så i det følgende er der en lille beskrivelse af det. Biodiversitet eller biologisk mangfoldighed bliver ofte nævnt når der tales om bæredygtighed. Ofte er det meget forskelligt der lægges i "biodiversitet", hvilket også gælder for "bæredygtighed". Definition på biodiversitet er beskrevet flere steder med variationer

”Biodiversitet er et udtryk for variation i den levende natur. Biologisk diversitet har ikke nogen enkel definition. Man kan sige, at det betyder ”variationen i den levende natur” eller ”helheden af gener, arter og økosystemer””.

(Biodiversitet, 2018)

Det falder meget godt i tråd med Grøn Kirkes definition:

”Biodiversitet kan beskrives på flere niveauer, f.eks. som genetisk diversitet (forskellighed) eller som diversiteten af biologiske samfund eller økosystemer, men oftest bruges begrebet med artsdiversitet – det vil sige antallet af arter inden for et afgrænset område.”

Høj biodiversitet forudsætter ofte natur og økosystemer af høj kvalitet og variation – f.eks. at skove, enge og overdrev kommer under rigtig pleje og mindre pres, og at flere skove står urørte (O’Brien 2010).” (Juul, 2016).

Grøn Kirke foreslår flere steder at plante hjemmehørende arter, skabe og passe på levesteder for dyr og planter, f.eks. gamle træer (Grøn kirke, 2018c; Juul, K.G., Christensen, T. & Smidt, H,2016).

Men det er ikke biodiversitet som sådan der falder i øjnene, når man kikker deres materiale igennem. I hæftet om ”Kirkens jorder kan skabe fællesskab” er mere fokus den sociale og bæredygtige brug af jordene. Der er der 3 sider ud af 24 sider under overskriften ”Kirkernes vilde rum”. De 2 af dem omhandler frugthaver, dyrkning af stauder til alterbuketter, økologisk landbrug og bybier. Disse tiltag kan kaldes bæredygtige, både socialt og miljømæssigt, men har ikke så meget med den vilde natur at gøre. Grøn kirkes anvisning til at fremme biodiversiteten er gode: eks. hjemmehørende arter, frø fra naturområder i lokalområdet. (ovenstående link.)

Med 11.000 hektar jord som folkekirken ejer er der et potentiale i at give plads til naturen og til mangfoldigheden.

I samarbejde med Folkekirkens Nødhjælp og Danmission har Grøn Kirke kørt kampagnen Plant Håb i jubilæumsåret 2017 for Reformationen. Opfordringen lød på ikke blot at plante træer i lokalområdet, men også at plante træer i Myanmar og Cambodja, hvor Folkekirkens Nødhjælp og Danmission har træplantningsprojekter. Plantning af træer i fattige og træfattige områder i Asien er en del af social bæredygtighed, da det er med til at bedre levevilkårene for de mennesker der lever i områderne.

5. Analyse

I dette afsnit vil empirien om Hirtshals, Emmersbæk, Mesing og Hjerk kirkegårde bliver analyseret. Der vil løbende blive inddraget relevant empiri fra de 4 kirkegårde samt autoetnografisk empiri for at understøtte pointerne. Analysen er inddelt efter emnerne: Kompost/affald, Planter, Barrierer De første tre emner vil blive undersøgt vha. teorier om bæredygtighed, biodiversitet og aktør-netværksteori. Det sidste emne Barrierer, vil være en analyse af både kirken som organisation og anden indefra og udefra kommende modstand mod en bæredygtig omstilling, som vil blive undersøgt hovedsageligt med institutionel teori.

5.1 Kompost/affald

Der er flere måder at håndtere planteaffald på. Med planteaffald mener jeg forskellige planter og plantedele, så som hækafklip, grene og ukrudt. På Emmersbæk Kirkegård lægger de blot affaldet i en lang bunke, på Mesing Kirkegård bliver det samlet sammen i en bunke, og når der er nok til at starte en egentlig kompostering, bliver grene med mere hakket i stykker med en kompostkværn. På en del andre kirkegårde, bl.a. Hjerk Kirkegård, hvor jeg arbejder, bliver planteaffaldet hentet af en vognmand med lastbil med grab og kørt til det kommunale affaldscenter, hvor det grene med videre bliver lavet til brændsel som flis og biobrændsel, der bliver solgt. Det øvrige planteaffald komposteres og komposten kan afhentes gratis af borgere og landbrugsvirksomheder. (Nomi4s, 2018a; Nomi4s, 2018b). På affaldscentrets hjemmeside opfordrer de private til at kompostere derhjemme, frem for at køre haveaffald til affaldscentret.

Denne behandling, hvor man samler planteaffaldet i centrale anlæg og bearbejder det derfra, er ret udbredt i forbindelse med kirkegårde. Denne behandling af affaldet er dog ikke nær så bæredygtig, som det man gør på Emmersbæk og Mesing Kirkegårde. Grunden til det er dels transporten til affaldscentret, dels bearbejdningen med store maskiner og transporten af den færdige kompost ud til aftagerne, da både transport og bearbejdning af planteaffaldet også udleder CO₂. At bearbejde planteaffaldet til flis og biobrændsel og derefter at brænde det af i fjernvarmeværker og forbrændingsanlæg (Nomi4s, 2018c) udleder ligeledes CO₂, og det er nødvendigvis heller ikke bæredygtigt at bruge træflis planteaffald til afbrænding. (Sørensen, 2017).

I det følgende, som beskriver affaldshåndtering ved Hjerk Kirke, er aktanter skrevet med *kursiv* og handling er skrevet med understregning. Ved at se på netværket med den centrale behandling af planteaffaldet med aktørnetværksteorien, ses der heterogene *aktanter*, som *graveren*, *trillebøre*, *vognmanden*, *lastbiler*, *maskiner* så som *kompostkværne*, *mikroorganismer* og andre *nedbrydere*. Og der er handlinger som at luge, flytte eller transportere planteaffald og kværne det, flytte kompost og brændsel. I det følgende er aktanter skrevet med *kursiv* og handling er skrevet med understregning. Det kan opridses således: Her er *graveren* den aktant, der flytter aktanten *planteaffald* med aktanten *trillebøren* til *pladsen* for planteaffald. Når *pladsen* er fyldt, kommer aktanten *vognmanden* og

henter planteaffaldet med en *lastbil med grab*, som også er aktanter. *Planteaffaldet* bliver transporteret til et *affaldscenter*, hvor det gennem forskellige processer (handling) bliver til enten *flis*, *biobrændsel* eller *kompost* (aktanter) (Nomi4s, 2018c). De to førstnævnte af de tre sidste aktanter bliver transporteret til forbrænding og *komposten* transporteres derhen, hvor den skal bruges som *jordforbedringsmiddel*. Dette er et stabilt netværk, hvor vognmanden og affaldsselskabet har maskiner til flytning og bearbejdning af planteaffaldet. Ligeledes har affaldsselskabet afsætningsmuligheder for deres produkter: brændsel og kompost. De enkelte aktanter kan let skiftes ud, uden at netværket bryder sammen. Det behøver for eksempel ikke at være den samme vognmand hver gang, der skal hentes planteaffald.

På Emmersbæk Kirkegård lægges planteaffaldet i en lang kule eller bunke, hvor man bygger på i den ene ende med planteaffald og tager kompost fra den anden ende. Transporten af planteaffaldet fra gravsteder mv. hen til kompostkullen sker ved hjælp af en el- eller benzin-motor. Den vigtigste aktant i dette netværk er planten, der bliver til kompost.

Graveren er en aktant, der transporterer *planten* til dyngen med affald, hvilket er en handling. *Vognen*, der bruges til transport af planteaffald, er en aktant. I dyngen med planteaffald er der *nedbrydere*, som er i stand til at omforme planteaffald til *kompost*, her der sker altså en translation. *Nedbryderne* er altså aktanter, der udfører en *handling* i kompost-netværket. Til sidst udfører graveren så at sige den modsatte handling, end hun gjorde i den første del af netværket, hvor hun med hjælp fra *vognen* flytter *komposten* til gravsteder, eller hvor det nu skal bruges. Hvis vognen bliver drevet frem med en el- eller benzinmotor udleder den CO₂. Den eldrevne er bedst for arbejdsmiljøet, da der for eksempel ikke bliver udledt CO₂ lokalt. Elmotoren kan derimod have miljøbelastning andre steder, f.eks. der hvor strømmen bliver produceret. Batteriet kan være en belastning både i produktionen af det og ved bortskaffelse af det. I stedet kan man gøre det med håndkraft ved at fylde planteaffaldet i en trillebør. På den måde bliver vognen som aktant skiftet ud med en mere bæredygtig transportform. Der bruges trillebøre både på Mesing Kirkegård og på Hjerk Kirkegård. På Mesing Kirkegård bruger de en kompostkværn til at kværne grene i. En kompostkværn kan drives enten med en el- eller benzinmotor. Det er som tidligere nævnt den eldrevne, der bedst for arbejdsmiljøet. Hvis den får strøm fra elnettet, kan det være mere bæredygtig end benzinmotoren, afhængende af om strømmen bliver produceret på fossile brændstoffer eller af vindmøller. Hvis en motor er batteridrevet, kan selve batteriet være en belastning for miljøet både i produktionen af det og ved bortskaffelse af det.

Planteaffaldet kan komposteres på en mere bæredygtig måde ved at kompostere lokalt. Den nye aktør på bearbejdningsområdet er graveren, der udfører en handling ved at tage planteaffaldet og kompostere det på stedet. Dette kan gøre det stabile netværk usikkert ved, at vognmanden og affaldsselskabet bliver skåret af netværket. Hvis graveren overbeviser kollegaer og andre om, at det er mere bæredygtigt at kompostere lokalt, har hun nogle allierede, som kan gøre det stabile netværk fra før ustabil. Vognmanden har ikke længere så meget planteaffald at flytte med og kan blive tvunget til lægge virksomheden om til en virksomhed, som kører rundt med en kompostkværn. Det vil sige, der sker en translation fra at være en, der henter affald til at blive en, der bearbejder

planteaffaldet på kirkegården. Affaldsselskabet kan blive nødt til at skære ned på eller lukke afdelingen med planteaffald.

Det giver god mening at kompostere på stedet rent miljømæssigt, da der spares på transport, både på den økonomiske side og på CO₂-udledning. CO₂-udledning fra selve komposteringen vil der ikke blive den store forskel på, om den foregår lokalt eller på en kommunal komposteringsplads.

Når komposten bruges til jordforbedringer rundt om på kirkegården, kan der spares på indkøbte jordforbedringsmidler, som både i produktionen og ved transport udleder CO₂.

Planteaffaldet skal selvfølgelig transporteres hen til kirkegårdens kompostplads. Det kan forgå med ”rugbrødsmotor”, som i eksemplet fra kirkegårdene i Mesing og Hjerk, eller med benzin- eller elmotor, som på Emmersbæk Kirkegård. Ligeledes kan det være nødvendigt, at planteaffaldet eventuelt bearbejdes til mindre stykker, så det bliver hurtigere nedbrudt. Til det kan der bruges en kompostkværn, som enten er benzin- eller eldrevet. Og hvis komposten skal gennem en sold eller stikkes om, dvs. at den blandes med en greb, kan det forgå ved håndkraft som ved Mesing Kirke. Ved lokal kompostering bliver der mere arbejde for de ansatte. Hvis der ikke er tid til det og/eller man ikke har maskinerne til maskinel bearbejdning, kan man leje maskinerne til det eller have et maskinfællesskab med andre i nærområdet.

Angående biodiversitet bliver der plads til nedbrydere som insekter, svampe og bakterier, der kan omsætte planteaffaldet til kompost. Og ved at der er plads til dem, får man mere mangfoldighed i det biologiske kredsløb, og dermed en bedre biodiversitet.

5.2 Planter

På kirkegårdene i Hjerk, Hirtshals og Emmersbæk genbruges planter, der bliver gravet op. Hvis de ansatte vurderer, at en plante kan gro, bliver den taget under kærlig pleje og plantet på en ledig plads. Ligeledes bliver blomsterløg, der er smidt i affaldet samlet fra og plantet rundt omkring på kirkegårdene. I Hirtshals og Emmersbæk bliver løgene lagt frem til fri afbenyttelse for kirkegårdens brugere. Det vil sige, der spares på indkøb af planter, både økonomisk og miljømæssigt, da disse planter ikke skal købes ind, og miljømæssig ved, at de ikke skal transporteres. Ligeledes spares der også på gødning, pesticider mm. under plantens opvækst. Der er også et socialt aspekt i det at lægge planterne frem til brugere af kirkegården, da det inddrager brugerne i den bæredygtige tilgang til kirkegårdspasningen.

Et andet eksempel på bæredygtighed og biodiversitet er at anlægge blomsterenge i græsplænen, som der er gjort på Mesing Kirkegård. Herved spares på udledning af CO₂, da blomsterengene kun skal slås en gang om året i modsætning til en traditionel græsplæne, der bliver klippet måske 3 til 5 gange på en måned. Områder med blomsterenge kan slås enten med buskrydder eller le, hvor leen er langt det meste bæredygtige, både i fremstilling, i brug og ved bortskaffelse. Grøn Kirkes Inspirationsstudietur, som Grøn Kirke i Århus Stift arrangerede i juni 2017, besøgte bl.a. Mesing kirkegård. En sådan inspirationstur kan give gravere og menighedsråd, der deltager, inspiration til at lave en blomstereng på deres ”egen” kirkegårde. Jeg havde allerede ”anlagt” en vild græsplæne,

inden jeg var med på inspirationsturen. I kontrast til Henning Jensens blomstereng, var jeg dog ikke ude at købe frø til min vilde græsplæne, i stedet undlod jeg at klippe græsset helt kort og sparede på gødningen. Det resulterede i en græsplæne, hvor der ikke blot var bellis og ærenpris, men også mange andre arter som tormentil og markfrytle. Der dukkede også pomeranshøgeurt, blåhat og blåklokke op, som blev fredet ved at køre udenom med græsklipperen. De kan blive starten på en naturlig blomstereng. Den måde at lave en vild græsplæne, der med tiden kan blive til en blomstereng, er mere bæredygtig, end hvis man bearbejder jorden og/eller køber frø, der måske ikke er hjemmehørende arter.

5.2.1 Hvordan kan man få blomster, som er mere bæredygtige til at pynte med i kirken?

Et centralt punkt i en gudstjeneste er alteret og dermed også alterbordet. Hvor bæredygtigt er det som kommer på bordet? Hvis vi kikker på blomsterne, er de ofte importeret med fly fra Afrika eller Sydamerika. Transport med fly er skadeligt for miljø og klima. Arbejdsmiljøet på disse blomstergartnerier er ofte sundhedsskadelige. Der bliver blandt andet anvendt pesticider, som er forbudt her i landet, fordi de er fosterskadelige eller abortfremkaldende. Det går ikke kun ud over de folk, der arbejder på gartnerierne, men også de omkringboende, da giften løber ud vandløb. Så her er den manglende bæredygtighed ikke blot på den miljømæssige del, men også på den sociale del, da det går ud over både arbejderne og de omkringboendes helbred. Der findes enkelte gartnerier og blomsterbutikker, der sælger bæredygtige blomster. Eksempler på det er Vilde Violer, der dyrker blomster i nærheden af København og Grønne Hjerter på Vesterbro i København (Grøn kirke, 2016; Foss & Holmer, 2017; Larsen, 2016). Hvis det ikke er muligt at skaffe lokalt eller regionalt dyrkede blomster og andet pynt, vil det være mere bæredygtigt at købe blomster fra f.eks. Holland, end fra lande i Afrika og Sydamerika. (Palstrøm 2017)

Der er kirker, der køber alle blomster til kirken, mens andre kun i perioder køber blomsterne. Jeg har arbejdet i begge slags kirker. Derfor kan det være interessant at se, hvorledes et aktørnetværk ser ud i de tilfælde, hvor blomsterne bliver købt. Hvis man kikker på vejen fra jord til bord for alterblomsters vedkommende vil jeg her ridse et stabilt netværk op, hvor aktanter er markeret med kursiv:

Produktion af *blomster* kan foregå hos en *blomsterproducent* lokalt eller længere væk i f.eks. Holland eller på et helt andet kontinent. Producenten *sælger* dem videre til en *grossist*, der sælger til en *blomsterhandler*, hvor så *graveren* eller kirketjeneren kan købe dem. Blomsterne sættes i en *vase* på alterbordet og bliver en del af *gudstjenesten*. Når blomsterne er udtjente, behandles de som *planteaffald*. De handlinger, der binder aktanterne sammen, er handlingerne som at sælge og købe planteprodukter. Netværket er dog mere komplekst end dette, da de ikke er de eneste aktanter, der er i dette netværk. Der er for eksempel *gartnere*, *transportarbejdere*, *voksemedium* som *jord*, *gødning* og *gødningsfabrikker*, *pesticider* og *pesticidfabrikker*. For at blomsterne kan komme fra producenten til alterbordet kræver det en eller flere former for transport: *fly*, *lastbil*, *varebil* eller *cykel* kan være eksempler på det. Det er et netværk, som fungerer, da de enkelte aktanter kan byttes ud med andre

aktanter, og der kan sagtens være mere end en aktant af hver slags. Ligeledes kan der dannes nye netværk på kryds og tværs inden for netværket. Et eksempel på det kan være graveren, der køber gødning fra det samme firma som blomsterproducenten. Dette går på tværs i et netværk, der ellers kan virke lineært.

Mange kirkegårde er begyndt at dyrke blomster på ledige pladser, således at kirken er selvforsynende med blomster en stor del af året. For eksempel bliver der dyrket blomster på kirkegården i Hirtshals, således at kirketjeneren kan hente blomster til alteret en stor del af året. (Andersen 2017). Ud over at dyrke almindelige haveblomster, kan man, som jeg af og til gør, når jeg skal lave buketter, plukke vilde blomster i naturen eller forsøge at få vilde blomster til at gro på kirkegården. Det er både bæredygtigt og gavner også biodiversiteten.

Digerne rundt om mange landsbykirkegårde kan rumme levende fortidsminder. De kaldes for reliktpanter, da det er planter, der er bragt til landet af blandt andet munkene i middelalderen. Ofte bliver græsset slået flittigt, så planterne ikke får mulighed for at udvikle sig (Andréasson, et al., 2013). Men ved den rette pleje, kan der vise sig mange spændende planter, som jeg også bruger i buketter. Hvis der er fredede reliktpanter, må man naturligvis ikke plukke dem.

Ved Haslev kirke på Sjælland, har frivillige dannet et alterblomsterlaug, som skiftes til at sørge for buketter eller anden pynt til alteret om søndagen (Grøn kirke, 2018d). Det kan være både bæredygtigt miljømæssigt og socialt. Miljømæssigt - hvis det er lokalt dyrkede blomster dyrket uden brug af pesticider og kunstgødning. Socialt - da et blomsterlaug giver et fællesskab og dermed også en social funktion, hvor de frivillige kan mødes om for eksempel at lave blomsterarrangementer. Det stabile netværk med blomsterproducenterne, der er præsenteret ovenfor som den "klassiske" måde at anskaffe blomster til kirken på, bliver ikke ustabil ved at nogle få gravere selv dyrker blomsterne, men kun hvis mange kirkegårde bliver mere eller mindre selvforsynende med blomster, kan netværket komme til at se anderledes ud. *Blomsterne bliver produceret på kirkens jord.* Graveren sætter en *buket* på alteret, som *menigheden* kan glæde sig over. På den måde bliver den del af netværket som transport og den forurenende blomsterproducent mindre og mere ustabil, da der er færre, som køber blomsterne fra en måske forurenende blomsterproducent. I dette netværk kan der opstå nye *aktanter*, som *plantebytning*, *alterblomsterlaug* og vidensdeling om blomster blandt gravere, brugere og andre med tilknytning til kirken og kirkegården. Det kan også være lokale blomstergartnerier, der begynder at dyrke bæredygtige blomster. På samme måde som de etablerede aktører, der skiftede fra landbrugsmaskiner til vindmølle kan kirkegårdsaktører og -leverandører danne nye action-net og dermed helt nye aktørnetværk.

Afrunding

Gennem gravernes nye handlinger som at kompostere på stedet og dyrke blomster på kirkegården dannes der nye netværk, der er mere bæredygtige end de tidligere netværk. En af de faktorer der trækker op på bæredygtigheden er at kompostere og dyrke lokalt, hvorved transporten minimeres. Disse netværk kan inspirere andre gravere til også at arbejde på en mere bæredygtig driftsform.

6. Empiri om folkekirken organisation

6.1 Hvordan er folkekirken organisation?

I det følgende er der først en beskrivelse af, hvordan folkekirken er organiseret. Afsnittet bygger på (Folkekirken, 2018b) og på Viborg Stiftsbog fra 2016, som hedder Klædt godt på (Blume 2016).

Folkekirken i Danmark består af dens medlemmer, som er ca. 76 % af befolkningen. Disse medlemmer kan hver fjerde år stemme til menighedsrådsvalg i sognet. Et sogn dækker et geografisk område, hvor der kan være en eller flere kirker. Menighedsrådene bestemmer sammen med præsten, som er født medlem af rådet, hvordan kirken og kirkegården skal drives i løbet året. De vælger et kirkegårdsudvalg eller en kirkeværge, der har det daglige tilsyn.

Menighedsrådet står også for at ansætte personale til at varetage de daglige opgaver. Det kan for eksempel være graver, kirketjener, kirkesanger, organist og kontorpersonale.

Menighedsrådene har dog ikke helt frie hænder til at gøre lige, hvad de har lyst til. De vælger derfor et provstiudvalg året efter, at der har været menighedsrådsvalg. Et provsti består af de sogne, som er inden for en kommune eller et andet bestemt geografisk område. Provsten er en præst, der er ansat til at stå i spidsen for provstiudvalget. Dette udvalg tager sig mest af økonomien, som de koordinerer i provstiet. Derudover skal de godkende nogle af de beslutninger, de enkelte menighedsråd har taget.

Folkekirken er desuden inddelt i 10 stifter. I hvert stift er der et stiftsråd, som består dels af 3 præster, 1 provst, domprovsten og biskoppen, men der er også lægfolk, en fra hvert provsti, der er medlemmer af dette råd. Lægfolk er i dette tilfælde mennesker uden en teologisk baggrund. Stiftsrådet kan nedsætte stiftsudvalg, som tager sig af forskellige områder. Det kan fx være et Grøn Kirke-udvalg.

Den øverste myndighed i et stift er stiftsøvrigheden. I den er der en ligelig fordeling af medlemmer fra staten og stiftet. De tager sig af økonomi og administrative ting.

Det er også menighedsrådene, der vælger deres repræsentanter til stiftsrådet og stiftsøvrigheden.

Folkekirken er også underlagt staten og Folketinget. Kirkeministeren tager sig bl.a. af folkekirkens fælles økonomi, personale hvis der skal laves ændringer i kirkens indre anliggender som bl.a. har at gøre med gudstjenesteordninger og bibeloversættelser.

Til trods for den hierarkiske organisering er det ude i de enkelte sogne menighedsrådene, der er valgt til at ikke blot administrere kirkegårdene, bygninger og økonomi, men det er også dem der har den overordnede kirkelige ledelse (Kristendom, 2018).

Christian Philip Kjøller beskriver styring af kirkegårde således i en artikel:

”I princippet har menighedsrådet frihed under ansvar til at forvalte kirkegården, og provstiet og provsten har ansvar for at tilse, at det bliver gjort tilfredsstillende. I praksis er økonomistyringen hængt op på provstiet [...]. Oven i det er økonomien styret år for år, uden videre redskaber til at styre de langsigtede behov på for eksempel kirkegården. Resten af

styringen står sognet reelt alene med, om det så er i forhold til gravsteder og arealer, til drift og udvikling, som har et langt tidsperspektiv på kirkegårde.”

(Kjøller 2014-15).

Det vil sige, at det er de enkelte menighedsråd, der står for den daglige ledelse og styring, og det er dem, der bestemmer, hvad der eksempelvis skal købes ind, og hvordan arbejdet skal gøres på den enkelte kirkegård og i kirken.

6.1.1 Grøn kirke – beskrivelse

Der findes et netværk, som arbejder for mere bæredygtige og klimavenlige kirker. Det er Grøn Kirke, som startede i 2008 forud for klimatopmødet i København i 2009 (COP 15). Grøn Kirke er løst organiseret og består af en bred vifte af 14 forskellige kirker, her i blandt Folkekirken, og kirkelige organisationer. Indtil ultimo 2017 var Hanna Smidt koordinator for Grøn Kirke i Danmark, som har kontor hos Danske Kirkers Råd i København. Hun fortæller at Danske Kirkers Råd havde nedsat en klimagrube i forbindelse med COP15. Folkekirkens mellemkirkelige Råd, havde ligeledes nedsat en gruppe, som arbejder på at oversætte Grøn Kirke i Norges tjekliste til danske forhold, og der var allerede kirker, som var blevet Grøn Kirke. Disse to grupper blev slået sammen og det blev udgangspunktet for Grøn Kirke. I den brede offentlighed blev de kendt på et forslag om, at kirker rundt landet skulle markere klimatopmødet ved at ringe 350 gange med kirkeklokkerne. Det var et forslag, der vandt genlyd over hele landet, hvor nogle syntes at det var en fin markering som startskud for klimatopmødet og som startskud på, at kirkerne i fællesskab gjorde en indsats for bæredygtighed og klima. Andre mente, at kirkerne overhovedet ikke skulle forholde sig til klimaforandringerne.

For at blive Grøn Kirke skal man opfylde/efterleve 25 punkter ud af 48. Disse 48 punkter er delt ind i 6 kategorier: Kirkens Liv, Kirkens information og forankring af det grønne arbejde, Kirkens indkøb, Kirkens energiforbrug, Kirkens transport og udearealer samt Kirkens Affald. Der findes en tilsvarende liste for de kirkelige organisationer (Grøn kirke, 2018e; Smidt 2017a)

6.1.2 Hvilke forhindringer er de stødt på?

Det er ikke alle, der er lige begejstrede for Grøn Kirke. Præsten Søren E. Jensen, Hvalsø, mener ikke, at kirken skal blande sig i klimadebatten (Tidsånd, 2017). I hans optik har kirken kun én opgave, og det er at forkynde evangeliet. Derfor går han imod Grøn Kirkes koncept, hvor man søger at inddrage aspekter af kirkens liv for at kunne være en grøn kirke. I denne udsendelse på P1, diskuterede Søren E. Jensen blandt andet med biskop Peter Fischer-Møller, som er aktiv indenfor Grøn Kirke og er medlem af arbejdsgruppen Grøn Kirke-Gruppen.

7. Analyse af folkekirkens organisation

7.1 Forandringsaktører

I det følgende vil jeg kortlægge aktørerne inden for folkekirkens organisation for at finde ud af, hvem der kan have indflydelse på en bæredygtig omstilling inden for folkekirken.

Vi har det politiske system med Folketinget og kirkeministeren. Folketinget kan lave love der fremmer bæredygtig omstilling, og det bør de gøre i og med, at Danmark som stat har tilsluttet sig forskellige internationale aftaler/ konventioner om bæredygtig udvikling. (Udenrigsministeriet, 2003). Men de kan også vælge at modarbejde disse konventioner ved for eksempel at tillade, at landbruget må bruge mere af stoffer som kvælstof eller ved at stemme for 5 år mere med glyphosat (Nielsen 2017a). Kirkeministeren kan ikke pålægge folkekirkerne at være bæredygtige eller Grøn Kirke (Interview med Hanne Smidt 2017 og Gustav Sørensen 2018). Men hun kan heller ikke forhindre det.

Inden for folkekirken er der forskellige aktanter, der er en del af det netværk. Aktanter som: Provst, provsti, biskop, stiftsudvalg, brugere af kirkegården og menigheden har ikke umiddelbart mulighed for at ændre tilgang til bæredygtighed. Et eksempel på det er en biskop, der personligt synes, at bæredygtighed er vigtigt, mens stiftsudvalget ikke mener, det er relevant at arbejde med det. Hvilket gjorde, at biskoppens ønske om en mere bæredygtig kirke ikke blev ført ud i livet. I andre stifter er der nedsat Grøn Kirke-udvalg, som arbejder på bæredygtighed (Interview med Hanne Smidt 2017). Og det har været med til at udbrede Grøn Kirke. Derfor vil jeg kikke på hvilke muligheder, aktanterne gravere og menighedsråd har for at fremme eller forhindre en bæredygtig omstilling. Jeg vil kikke på det med action-netværk teorien, da det dels afhænger af netværk, men også af især de kognitive og normative strukturer.

Graveren kan være en nøgleperson, da det ofte er hende, som skal udføre nogle af tiltagene for en bæredygtig omstilling. Hvis hun ikke har en forståelse af, at det er nødvendigt med en bæredygtig omstilling, kan det være meget vanskeligt at gennemføre en sådan omstilling. Selv hvis hun har forståelse for, at det er vigtigt med bæredygtig omstilling, kan menighedsrådet måske ligefrem modarbejde hendes tiltag, hvis de ikke deler den forståelse.

Menighedsrådet er valgt til at tage beslutninger omkring kirken og kirkegården. Præsten er født medlem af menighedsrådet og hendes stemme tæller på samme måde som de andre medlemmer. Det er menighedsrådet, der skal beslutte om de vil lave bæredygtige tiltag, og om de vil arbejde på at blive Grøn Kirke. De kan vælge, om de vil lave forskellige tiltag for at blive bæredygtig uden at arbejde på at blive Grøn Kirke, det er det de har gjort i Hirtshals Sogn. Eller de kan vælge at arbejde for at blive Grøn Kirke ved at bruge Grøn Kirkes tjekliste, samt nedsætte et Grøn Kirke-udvalg (Grøn kirke, 2018e).

Hvis et flertal har forståelse for bæredygtig omstilling, kan menighedsrådet eller Grøn Kirkeudvalget blive en talsperson for forandringen, og hvis det lykkes dem at nå målet med at blive mere bæredygtigt, kan de blive en stærk talsperson for en bæredygtig omstilling. Omvendt hvis der ikke er forståelse for en bæredygtig omstilling, kan menighedsrådet hindre en sådan omstilling. Nogle af de barrierer der kan være er, at menighedsrådet ikke har tid til at forholde sig til det, fordi de er optaget af for eksempel ansætte en ny præst, at sælge præstegården og at danne et nyt pastorat, som de har været det i Hjerik Sogn, hvor jeg arbejder.

Manglende viden om og forståelse af, hvad bæredygtig omstilling er, kan også være en barriere. Den manglende forståelse hører under de kognitive strukturer. Og hvis normen er, at ”ukrudt sprøjter man da væk”, kan det være vanskelig at se, der kan være alternativer. Eller alternativet måske kræver mere arbejde.

En dag så jeg en mand på kirkegården, som gik og sprøjtede med noget på et gravsted. Da jeg spurgte ham om, hvad han lavede, svarede han, at han sprøjtede mod ukrudt. Jeg fortalte ham, at det faktisk var ulovligt, men den lov kendte han ikke, og man kan jo ikke kende alle mulige love. Manden spurgte om, der skete noget ved, at han bare sprøjtede i perlegruset, underforstået at han ikke sprøjtede på de planter, der skulle blive, men det må man heller ikke, da pesticider kan gå ind og påvirke omsætningen i jorden. Og det er ikke godt på en kirkegård. Et stykke tid efter at manden havde sprøjtet mod ukrudt, gik der et træ ud på dette gravsted.

Det har været forbudt siden 1993 at sprøjte mod ukrudt på kirkegårde samt på og langs kirkegårdsdiger. Men der findes stadig menighedsråd og gravere, der kan finde på at bekæmpe ukrudt på den måde (personlige samtaler med anonyme kilder).

I mange landbrug og gartnerier bruger man pesticider til bekæmpelse af ukrudt og andre skadevoldere. Ligeledes er der en del mennesker, der bruger pesticider i deres haver. Hvis man betragter det med institutionel teoribriller, kan følgende iagttages. De har som barn eller ung lært, at det er sådan man gør, når man vil fjerne ukrudt, det er altså en del af deres *objektive* virkelighed. Hvis de selv sprøjter med pesticider mod ukrudt, er der sket en *internalisering*, eller man kan sige, at de har taget vanen til sig. Det er en *institution* at bruge pesticider mod ukrudt. De gør det på den måde, de kender, og de behøver ikke at reflektere over, om der kan være andre måder at fjerne ukrudtet på, eller om det overhovedet er ukrudt, eller om det er vilde planter. Og når de taler om det, bruger de ikke nødvendigvis ord som pesticider eller sprøjtegift, men at de ”vander ukrudtet væk” eller ”giver det en lille pift, så det forsvinder”. Her bliver sproget brugt til at skabe en afstand til, at pesticider kan skade miljøet, da det bliver mindre farligt, ved at man betegner pesticider som vand. Det er *kognitive* strukturer, der her er beskrevet, og de er med til, at man måske ikke får forståelsen af, hvad der skader miljøet.

Det er ikke bare én, som bruger pesticider, men mange, til trods for at der er forskning, der viser, at pesticider kan ændre børns kognitive evner (Skouboe, 2015; Grundtvig, 2017).

Det *normative* kommer her ind med den underliggende værdi, at pesticider er et legitimt middel til at opnå en afgrøde uden ukrudt og andre skadevoldere. Jordbrugskonsulenter er med til at understøtte brugen af pesticider ved at give standarder og forskrifter på, hvordan man dyrker sine

afgrøder med pesticider. (Landbrug & Fødevarer, 2018; Christensen, el. at. (2006). Dette understøttes *regulativt* med love og regler, hvor man fortsat tillader pesticider som glyphosat, som WHO i 2015 konkluderer som "...sandsynligvis [...] kræftfremkaldende i mennesker". (Nielsen 2017a). I Californien har de taget konsekvensen af det og har rubriceret glyphosat som kræftfremkaldende, mens EU godkendte brugen af glyphosat fem år mere i efteråret 2017 (Nielsen 2017b)

7.2 Andre barrierer uden for folkekirkens organisation

Andre barrierer for en bæredygtig omstilling kan være leverandører af planter, maskiner og andre ting, som bruges på en kirkegård. Det kan både være lokale leverandører, som lokale købmænd og farvehandler samt leverandører, der har specialiseret sig i at levere materialer til kirkegårde, så som alterlys, knæpuder og redskaber til kirken og kirkegården. Barrieren kan være at de produkter, som leverandøren har, ikke er særlig bæredygtige, og at de ikke kan eller vil bestille det. Det kan selvfølgelig søges på nettet, men måske kan man ikke få et mere bæredygtigt produkt, end det de kendte leverandører har. Eller også er der lang leveringstid, og det er noget man skal bruge nu.

Et eksempel på det er maling. Jeg ville gerne have en maling til at male bænke med, der belaster miljøet mindst muligt ved for eksempel at kunne komposteres. Jeg havde spurgt forskellige farvehandlere lokalt, men ingen kunne levere det. Ved en søgning på nettet fandt jeg frem til, at der var en forhandler af miljøvenligt maling på Sjælland, som man kunne købe over nettet. Det var rimelig enkelt, bortset fra at der var lidt leveringstid. Et andet eksempel er en knæpude, hvor betrækket var af PVC, der er et miljøproblematisk stof. Da jeg ikke kunne finde et alternativ på nettet som både var vandtæt og stor nok til, at man kunne sidde på den, fik jeg puden gennem den sædvanlige leverandør.

Der kan være flere grunde til at en leverandør til kirkegården ikke kan levere et produkt, der er bæredygtigt: De kan være bundet af kontrakter til bestemte producenter, ikke være interesseret i bæredygtighed, kun være interesseret i at forhandle billige produkter produceret i fjerne lande, eller de skal bestille et vist antal hjem, og de er bange for ikke at kunne sælge resten.

Også her ved leverandørerne er det de kognitive strukturer, der spiller ind, da det handler om at have forståelse for og viden om bæredygtighed. Til de normative strukturer hører det at sælge de produkter, de plejer at sælge, for det er det nemmeste og sikreste.

Et stabilt ikke bæredygtigt netværk med maling, bænke, graver, farvehandlere, malingsproducenter, ser således ud: En *fabrik* i Danmark eller en naboland, producerer ikke bæredygtig maling, en *farvehandler* køber det og sælger det videre til en *graver*, der transporterer det med en *bil* hen til *kirkegården*. *Bænkene* males. Både rester af *malingen* og *bænkene*, når de er slidt op, skal transporteres til den lokale *affaldscenter* og afleveres som farligt affald (Nomi4s, 2018c), som sender det videre til et *firma*, der enten brænder det af, eller giver det en kemikaliebehandling (Dansk affaldsforening, 2018)

Netværket, som er beskrevet her ovenfor, er ikke bæredygtigt på grund af, at der indgår flere giftige kemikalier i malingen, som ved nedslidning af overflader malet med den vil afgive stoffer til omgivelserne. Derudover er selve behandlingen af maling som farligt affald CO₂-udledende i tilfældet af afbrænding, og der udledes også CO₂ ved transporten.

Dette stabile netværk kan gøres usikkert ved, at graveren vælger at købe malingen et andet sted. En fabrik i Tyskland producerer økologisk maling, og sælger det til en importør af malingen i Danmark (Økomaling 2018a), graveren køber malingen og importøren sender det med post til graveren.

Graveren maler bænke. Malingsrester skal ifølge deres temablad:

”Iflg. den ansvarlige myndighed skal rester afleveres på en genbrugsstation. Men da AUROs produkter fremstilles konsekvent økologisk kunne indtørrede rester og behandlet træ principielt komposteres eller smides ud sammen med husholdningsaffaldet.”

(Økomaling, 2018b)

Det vil sige, at reglerne siger, at alle malingsrester, skal afleveres på affaldsstationen, selv om det fra producenten af malingen siges, at man i princippet kan kompostere resterne. Det er selvfølgelig ærgerligt, at man ikke må kompostere det, når det er komposterbart. På forhandlerens hjemmeside (Økomaling, 2018a) viser de en cyklus med maling, hvori der indgår kompostering.

Det vil sige, at hvis de danske myndigheder vil og kan godkende, at økologisk maling må komposteres, kan netværket gøres endnu mere ustabil og endnu mere bæredygtigt. For at gøre det, skal der være nogen, der bliver så magtfulde, at de kan tale på vegne af malingen. Det er en translation, der kan ske dels gennem inskriptioner i form af data om malings indhold og egenskaber, og dels kan ske eksempelvis gennem byggefirmaer i en bevægelse for bæredygtig omstilling.

Afrunding af afsnittet om barrierer.

Som det ses af analysen spiller både graver og menighedsråd en vigtig rolle i en bæredygtig omstilling. Ved de 4 undersøgte kirker havde graveren taget nogle initiativer, foretaget en *handling*, som har været med til at danne nye *netværk*, og bringe nye *aktanter* frem.

8. Diskussion

I dette kapitel vil jeg diskutere ud fra empiri og analyse, hvilke muligheder der er for en bæredygtig omstilling indenfor den danske folkekirke. Da jeg ud over at være graver også er kirketjener, vil jeg her også inddrage dette, da jeg som kirketjener er ansvarlig for kirkens daglige drift.

8.1 Diskussion af hvem der kan sætte en bæredygtig omstilling i gang

I analysen kom det frem, at det er menighedsrådet der skal tage beslutningerne vedrørende kirkegården, men forandringer kan godt komme andre steder fra. Det er der flere eksempler på hvor gravere, en provst og et stiftsråd har taget initiativet. Dog vil den mest effektive omstilling vel ske via menighedsrådet, da det er dem der beslutter kirken og kirkegårdens drift. Menighedsrådet skal være dem der vælger at lave en bæredygtig omstilling før at det bliver vellykket. Andre så som gravere kan lave små forandringer for en mere bæredygtig kirke, men uden opbakning fra menighedsrådet vil det dog ikke være lige så effektiv. Det vil derfor være bedst at få menighedsrådet motiveret til at arbejde for bæredygtighed, da det ikke hjælper i det store billede, at enkelte gravere genbruger et par planter eller komposterer planteaffaldet. At menighedsrådet ikke har taget en beslutning om at omstille til bæredygtighed, behøver ikke at betyde, at de eller graveren ikke kan tage nogle bæredygtige valg. Et eksempel på det er indkøb af bæredygtig maling eller at handle i den lokale butik. Det kan være de små puf, der kan være med til at bane vejen mod en bæredygtig omstilling. Det kan være begyndelsen til at skabe nye netværk. Men kan det, at en graver forsøger at implementere en bæredygtig tilgang til pasningen af kirkegården ikke gøre et indtryk på menighedsrådet? Eller skal der mere til, såsom engagement fra kirkegårdens brugere? En opfordring fra eksempelvis andre menighedsråd, provsten, biskoppen eller andre kan give lysten og modet til at gå i gang. Det kan også være inspiration fra gravere og andre kirkegårde, der kan gøre at de finder ud af at det ikke nødvendigvis bliver dyrere at drive kirken og kirkegården bæredygtigt.

Der er altså mulighed for at implementere bæredygtighed på flere niveauer og derved også forskellige forandrings strategier man kan bruge alt efter de specifikke forhold:

1. Det kan være hvor de enkelte foretager et valg og/eller en handling som er bæredygtig, ved eksempelvis at købe bæredygtige materialer som eksempelvis rengøringsmidler.
2. Det kan være en fælles beslutning om at man arbejder på at omstille til bæredygtighed, det indbefatter f.eks. menighedsrådet, ansatte og evt. brugere.
3. Det kan være en fælles beslutning om at man arbejder på at blive Grøn Kirke, hvilket indbefatter ikke blot en bæredygtig omstilling for eksempel drift af kirkegård og brug af vedvarende energi, men at omstillingen også omfatter kirkens øvrige liv eksempelvis i forbindelse med gudstjenester og sociale arrangementer.

8.2 Diskussion af konkrete tiltag der kan øge bæredygtigheden på kirkegården

I det følgende kommer der nogle forslag til at øge bæredygtigheden i nogle af de eksempler der er nævnt tidligere.

Eksemplet med den økologiske maling, som kan komposteres er langt mere bæredygtig end de malinger, der ikke kan komposteres. Brugen af denne kan åbne for nye regler omkring bortskaffelse af malingsrester og malet træ. Hvis de danske myndigheder vil og kan godkende, at økologisk maling må komposteres, kan det aktørnetværk som er i den fremherskende orden gøres ustabil og der kan dannes nye netværk, som bliver mere bæredygtigt. For at gøre det, skal der være nogen, der bliver så magtfulde, at de kan tale på vegne af malingen. Det er en translation, der kan ske dels gennem inskriptioner i form af data om malingens indhold og egenskaber, og dels kan ske gennem pres fra brugere af maling for eksempel byggefirmaer som har bæredygtighed og bæredygtig omstilling på dagsordenen.

I analysen kom det frem at Lone Andersen genbrugte planter som brugere af kirkegården Hirtshals og Emmersbæk havde smidt ud. Derudover lægger hun også de overskydende blomsterløg frem på kirkegården så andre brugere kan få glæde af dem. Dette er to måder man nemt kan øge bæredygtigheden. Ideen med genbrug af kasserede planter og blomsterløg er bæredygtigt på både den miljømæssige og økonomiske dimension, da der eksempelvis spares på transporten og på indkøb. Det er altså hovedsageligt miljømæssig og økonomisk bæredygtighed, der bliver fremmet ved det. Det at lægge blomsterløg frem til fri afbenyttelse kan blive social bæredygtig ved, at folk kan mødes ved løgene og få en snak om løg og livet i al almindelighed.

Er der mulighed for at øge bæredygtigheden på det sociale? Kan man eventuelt få brugere til at stille de planter de ikke længere vil have et bestemt sted. Hvor ved både gravere og eventuelt andre brugere kan tage det de vil. På den måde kan det sociale aspekt udvides i de handlinger graveren og nogle af brugerne allerede gør. Dette kan måske også påvirke andre brugere, til at blive mere bevidst om bæredygtighed, og det kan være med til at skabe mere liv på kirkegården. Hvis dette er vellykket, og mange lokal bakker op om det, kan det eventuelt føre til at det bliver dannet et mindre netværk af folk fra egnen. Hvis man tager denne ide en tand videre kan man også lave en plantebyttedag, hvor folk mødes og bytter planter indenfor et bestemt tidspunkt. Serveres der kaffe og kage giver det en ekstra anledning til at mødes på kirkegården. På den måde bliver det også et socialt aspekt ved at genbruge planter og løg, da det giver mulighed for at dele viden om planter og bæredygtighed og ikke mindst at hygge sig sammen. Dette kan også give brugerne af kirkegården et indblik i den bæredygtige tilgang til vedligeholdelse af kirkegården.

Andre tiltag til bæredygtig omstilling kan være mere kontroversiel. Hvis en kirkegård skal ligne en veltrimmet parcelhushave over det hele, kan det være vanskeligt at få mere natur ind på kirkegården med vilde græsplæner, blomsterenge og kvashegn, mens energibesparelser i form af elbesparende pærer er måske nemmere at acceptere.

Der bliver præsenteret to forskellige tilgange og måder hvor på man kan tilføre mere diversitet i plantelivet på kirkegården, end blot en veltrimmet græsplæne. Henning Jensen lavede hans blomstereng ved hjælp af indkøbte blomsterfrø, mens jeg selv på Hjerik Kirkegårde blot lod naturen tage græsplænen tilbage igen, så det blev en vild græsplæne. Det gjorde jeg som tidligere beskrevet ved at klippe plænen færre gange med klipperen i høj position. Både blomsterengen og den vilde græsplæne skal ses som forandringsforslag. Dog skal man være opmærksom på at ved køb af frø skal det være hjemmehørende arter. Blomsterengen er umiddelbart det hurtigste tiltag der giver diversitet i plantelivet, i forhold til den vilde græsplæne som tager flere år at etablere. Ved blomsterengs metoden er der dog CO₂ udledning ved transporten af de købte frø, og ved selve etableringen, når jorden skal vendes og hvis der bliver benyttet maskiner til det.

I analysen blev der præsenteret forskellige måder at håndtere planteaffald på. Dette indebar på Mesing Kirkegård at planteaffald blev komposteret på traditionel måde med at samle affaldet og køre grene gennem en kompostkværn for derefter at blive sat til kompostering.

I stedet for at køre grenaffald igennem en kompostkværn eller flishugger, kan man lave en kvasdyng. Hvis man synes en kvasdyng ser for rodet ud, kan man lave et kvashegn. Det tiltrækker dyreliv som insekter, fugle og pindsvin. Dette er altså et andet forslag til hvordan man kan kompostere på en mere bæredygtig måde der også hjælper biodiversitet i området. Man kan også for inspiration af den måde der komposteres på Emmersbæk kirkegård, hvor de ligger planteaffaldet i en lang kule, og tager kompost fra den ende af kulen der ligger der længst.

Et andet aspekt der på sin vis også hører under kompostering er gamle træer. Der er mange arter af mosser, svampe, insekter og fugle, som er tilknyttet især gamle træer, så dem skal man gøre alt, hvad man kan for at bevare. Hvis et træ er på vej til at gå ud, og den er til fare, kan man se, om man kan nøjes med at tage nogle grene af kronen eller man kan også lade en meget høj stub stå, gerne over 2-3 meter højt (Danmarks Naturfredningsforening, 2018). Måske skyder den igen med friske grene. Måske dør stubben, men den giver liv til andre levende væsner. Måske flytter der en spætte ind. Mange andre dyr, insekter, mosser og laver er tilknyttet de gamle træer, og de er med til at give en mangfoldighed af liv på kirkegården. Hvis det er nødvendigt at fælde træet helt, kan man lade stammen blive liggende til glæde for insekter, mosser, svampe og fugle. I stedet for at sælge fældede træer som brænde, kan man lade nogle af dem eller noget af stammerne blive liggende (ibid.). Man kan også stable træstykker op eksempelvis som et gærde eller en læmur. Her kan der efterhånden komme svampe, insekter og gærdesmutter. Alle disse ting er med til at støtte biodiversiteten i området i og omkring kirkegården, hvilket også skal ses som forandringsforslag.

9. Forandringsagenter

I dette kapitel vil jeg se hvem der kan være forandringsagenter, er der nye på vej og hvilke roller de spiller de. Jeg giver et bud på hvordan man kan komme i gang med forandringsprocessen og hvordan forankres, fastholdes og videreudvikles omstillingen.

9.1 Hvem kan være forandringsagenter for udbredelsen af en mere bæredygtig kirke?

I de kirker jeg har undersøgt, Hirtshals, Emmersbæk, Mesing og Hjerk, er det graverne, der har taget de første skridt for en bæredygtig omstilling. Graverne spiller derfor en vigtig rolle sammen med menighedsrådene på vejen mod mere bæredygtighed, men er der andre der også kan tage den rolle? Ja, der er også andre, der tager initiativet. På Grøn Kirkes Inspirationstur fortalte Lise Palstrøm, at den tidligere provst Søren Peter Jensen i Syddjurs Provsti var den, der tog initiativet til, at kirkerne i provstiet blev Grøn Kirke. På samme tur fortalte Niels-Erik Sørensen fra menighedsrådet ved Mariehøj Kirke i Silkeborg om, hvordan de havde lavet energiforbedringer i kirken. I Aalborg Stift har stiftet nedsat et Grøn Kirke-udvalg, som skal være med til at sætte gang i arbejdet for flere grønne kirker. I Svendborg Provsti er det et partnerskab mellem kommunen, provstiet og Energitjenesten, der har sat gang i energirenoveringer af kirkens bygninger ved blandt andet at give rabat på energitjek. Her er det kommunen, som har taget initiativet (Energiseminar 2017).

Det vil sige, at selv om de enkelte menighedsråd spiller en vigtig rolle, med hensyn til at tage beslutningen om at begynde en bæredygtig omstilling, kan initiativet godt komme andre steder fra både fra folkekirkens egen organisation og udefra som i eksemplet med Svendborg Kommune.

9.2 Er der nogle netværk, som kan hjælpe forandringsagenter på vej og til at hjælpe hinanden?

Hvilke netværk kan være med til at fremme en bæredygtig kirke? Der er netværk som det partnerskab Svendborg provst, Svendborg Kommune og Energitjenesten har indgået, men der er også andre, som har mere fokus på den sociale bæredygtighed (energiseminar 2017). Et par andre eksempler er en byhave ved Sankt Matthæus Kirke i København, hvor nogle kvinder dyrker blomster og krydderurter (Juul et al. 2016). Det er kirkens indvandrerarbejde, Mødestedet, der har sat projektet i gang og det vokser nedefra, hvor der er planer om at arbejde sammen med et seniornetværk og et børnehus.

Præstegårdsstien mellem Sneptrup og Tebstrup er et andet eksempel på at arbejde sammen lokalt på tværs af foreninger som idrætsforening, kirken og skolen. Stien bliver til ved hjælp af blandt andet frivillige, og det er en god måde at mødes på tværs af de forskellige foreninger med mere. Det er socialt bæredygtigt ved, at folk laver noget sammen, og at det har også et sundhedsmæssigt formål: at folk bruger stien til oplevelser og motion.

Præstegårdstien ved Snetrup udspringer til dels fra kirker, der er Grøn Kirke, mens Sankt Matthæus Kirke ikke er registret som Grøn Kirke og i Svendborg Provsti er der kun tre kirker, der er Grøn Kirke. Det vil sige, at mange arbejder for en mere bæredygtig kirke uden at være direkte med i netværket Grøn Kirke. Det kan der selvfølgelig være mange grunde til. Det kan være, at man bare vil spare penge som kirkerne i Svendborg Provsti, eller det kan være, at man er uenig i, at kirken skal tage sig af klimaforandringer. Det er en holdning, hjælpepræst Søren E. Jensen ved Hvalsø og Særløse Kirke lægger for dagen i radioudsendelsen Tidsånd (2017).

Grøn Kirke er et netværk, der kan hjælpe forandringsagenter på vej. Dels har de på deres hjemmeside en del materiale, som kan bruges som inspiration og som værktøj. Eksempler på det er ”Et bæredygtigt alterbord” (Grøn kirke, 2018f) og ”Vedvarende energiløsninger” (Grøn kirke, 2018g). Dels kan man deltage i forskellige inspirerende arrangementer og find frem til de kirker, som er Grøn Kirke for at hente inspiration og viden hos dem, der har prøvet det i praksis. Forbundet af kirke- og kirkegårdsansatte (FAKK), som er gravernes fagforening, har været med til at oprette ERFA-grupper (erfaringsudvekslingsgrupper) for gravere. Her deler gravere fra forskellige kirker deres erfaringer. Erfaringer med bæredygtig omstilling er måske ikke det, som er det emne, som er mest debatteret, så her er der et potentiale. Grupperne kan tage det op som et tema på deres møder, hvor de kan tage på ekskursion, få en til at holde oplæg eller arrangere en workshop omkring bæredygtig omstilling af kirker og kirkegårde. Det kan både fungere som netværk, men også en forankring, fastholdelse og videreudvikling af den bæredygtige omstilling. Det kan også være FAKK, der arrangerer møder for interesserede med bæredygtig omstilling på dagsordenen.

9.3 Hvordan man kommer i gang med en bæredygtig omstilling på en kirkegård og i en kirke?

Hvordan kommer man i gang med den forandring, som fører til en bæredygtig omstilling? Jeg har mest haft fokus på bæredygtig omstilling på kirkegården, men der er intet i vejen for at kirken og andre bygninger tænkes ind i en bæredygtig omstilling. I det følgende er der en lille anvisning, hvor man kan hente ideer til, hvordan det kan gøres. Anvisningen er tænkt til et menighedsråd, men andre kan også bruge forslagene. I skal nok regne at bruge mindst et halv år til et helt år på processen, men det kan godt tage flere år med forskellige intensitet af tidsforbrug. Jeg er inspireret af forskellige metoder og tilgange til omstillingsprocessen. For mig er det vigtigt, at især menighedsråd og ansatte er med til at komme med deres ideer og tanker. På den måde bliver det deres eget projekt og ikke et eller andet, som kommer ovenfra (Kamp 2016, Tanvig 2015, Junck u.å., Parkwood 2011, Grøn kirke, 2018a). Det vil være fint hvis man kan inddrage andre fra sognet eller med tilknytning til kirkegård eller kirke. Hvis folk bliver tilbudt at være med fra starten, kan det være med til at give dem ejerskab til projektet.

1. fase - Inspirationsstudietur:

Når I har besluttet jer for at begynde på en bæredygtig omstilling er det en god idé at danne en lille gruppe der kan forberede i hvert fald de første par faser. Det kan være en lille gruppe på 2-3 personer, der arrangerer en studietur for at få inspiration og idéer til hvordan man laver en bæredygtig omstilling på en kirkegård. En lille gruppe på 2-3 personer kan forberede en inspirationsstudietur, som menighedsrådet tager på sammen med ansatte og evt. andre interesserede. Studieturen kan gå til andre kirker, hvor de i arbejder med bæredygtig omstilling. Derud over kan der også hentes inspiration fra film, foredrag, blade, bøger og internettet.
Tidsforbrug: En hel dag til turen + planlægning og anden forberedelser.

2. fase - Idégenerering:

Her samler man menighedsråd, ansatte og andre interesserede for sammen komme med deres tanker og idéer til omstillingen. Et kort oplæg er rigtig godt at starte med, dels så har man et fælles udgangspunkt og del kan det være med til at sætte tankerne i gang. Herefter er det mødedeltagerne der har ordet på skift. Det er vigtigt at alle får ordet, så alle bliver hørt. Spiralsamtaler, lytterunder og brainstorm er alle metoder, der kan bruges for, at alle kan komme til orde efter tur. Idéer, tanker og forslag skrives op på en tavle, så alle kan se det. Alle idéer er velkomne, der er ingen dårlige idéer. Idéerne er skal ikke kommenteres eller diskuteres. Det er vigtigt, at alle får mulighed for at komme med deres ideer og tanker. Vælg de ideer, I vil arbejde på. Find ud af, om der er andre, der skal med i netværket. Lav en plan for, hvordan det videre forløb skal være.

Tidsforbrug: 2-4 timer + forberedelsestid. Den første gang kan det være en godt, hvis I har mulighed for at få hjælp fra en der har erfaringer i at lave idégenerering.

3. fase - Udvikling af ideer:

I idéudviklingsfasen kan der inddrages forskellige mennesker som for eksempel blomstergartneren, leverandøren af redskaber mm. Udvikl de ideer, I vil arbejde videre med. Nogle kan måske udføres umiddelbart, andre skal måske prøves af først.

Tidsforbrug: 2-4 timer + forberedelse.

4. fase - Pilot- eller testfase:

Nu skal I ud og prøve de ideer af, som I har udviklet. Måske skal I prøve flere gange og ændre på ideen, inden I har et tilfredsstillende resultat.

Tidsforbruget varierer fra få timer til flere uger.

5. fase - Evaluering:

Alle mødes og deler viden og erfaringer. Skriv gerne ned hvilke erfaringer, I har gjort jer i processen. Det kan blive nyttigt, næste gang der er nye ideer, som skal udvikles, prøves af og udføres.

Tidsforbrug: 2-3 timer

I får sikkert brug for at arbejde yderligere med jeres idéer ved at gentage flere af faserne igen. Dette er ikke en proces fra 1-5 og så er det slut.

I 1. og 2. fase er det nok med den lille forberedelsesgruppe, men senere kan der måske dannes en ny gruppe eller nye grupper, som må gerne bestå af mennesker med forskellige baggrunde.

9.4 Hvordan forankres, fastholdes og videreudvikles omstillingen?

Omstillingsagenterne inden for Grøn Kirke er ofte ildsjæle, som får sat noget i gang. Hvis der blot er en enkelt ildsjæl, kan det stå og falde med hende eller ham, hvis vedkommende stopper. Den tidligere provst Søren Peter Hansen i Syddjurs Provsti var meget aktiv for at omstille til Grøn Kirke. Resultatet blev, at alle kirker i provstiet er Grøn Kirke. Søren Peter Hansen stoppede som provst i Syddjurs provsti omkring 2014, men Lise Palstrøm, som koordinerer Grøn Kirke i Aarhus Stift, havde ikke hørt noget om, hvordan det gik med kirkerne i dette provsti. Der var ikke nogen deltagere med fra Syddjurs Provsti på Grøn Kirkes Inspirationsstudietur i juni 2017. Faktisk var de fleste af deltagerne fra ikke Grønne Kirker (Lise Palstrøm).

Grøn Kirke ikke har ressourcer til at følge op på om kirkerne fortsat er med. Hvert år bliver der tilsendt en ny plakat til de kirker, som er Grøn Kirke, som de kan hænge op, hvis de lever op til kravene. Men det er der som nævnt ikke nogen kontrol med. (Smidt2017a)

En måde at fastholde og videreudvikle den bæredygtige omstilling er at uddele opgaver og ansvar til kirkens brugere. De behøver ikke nødvendigvis at være brugere af kirken, der er flere eksempler på, at folk gerne vil være med i et fællesskab. Det kan være folk, der ikke interesserer sig for kirken, som gerne vil være med til at lave Præstegårdsstien fra Sneptrup Præstegård, til trods for at der skulle falde et lille guds ord (Lise Palstrøm 2017a).

Det kan også være kvinder, som er kommet hertil fra udlandet, som måske ikke er kristne, der deltager i et projekt med at dyrke blomster og krydderurter i en lille have ved Sankt Mathæus Kirken på Vesterbro i København. Det er socialt arbejde, som i kirkens sprog kaldes diakoni. Både Præstegårdsstien og blomsterdyrkningen i København er socialt bæredygtigt, da det er med til at skabe relationer mellem mennesker, og at det skal være rart og hyggeligt at komme der.

Man kan også kikke inden for folkekirkens egne rækker for at finde metoder til at arbejde med bæredygtig omstilling. Et bud på det er Kirkefondet, ikke at de skal gå ind og støtte økonomisk, men at man kan få inspiration til, hvordan man kan gribe en omstillingsproces an. Kirkefondet er *"en uafhængig kirkelig organisation, der hjælper med at skabe liv og vækst i menighederne"* (Kirkefondet, 2018) og står blandt andet bag projektet "Lokal kirkeudvikling", hvor menighedsrådet i Hjerik er med sammen med nogle nabosogne. Ud over menighedsrådsmedlemmer er der også nogle ansatte med. Jeg har talt med tovholder Karen Grove, der er graver ved Harre Kirke, og jeg har set informationer, referater mv. fra Lokal Kirkeudviklingsmøder. De har derigennem fået

redskaber til at inddrage andre fra lokalområdet med eksempelvis ”lytterunde”, hvor nogle få håndplukkes for at høre deres syn på sagen. Dermed er der mennesker i lokalområdet, som får udbygget deres kompetencer, så de selv kan være med til at styre udviklingen af deres lokalområde (Tanvig 2015). Dette kan også være brugbart i forhold til en bæredygtig omstilling af kirken og kirkegården, ved at almindelige, lokale mennesker, som ikke nødvendigvis har en videregående uddannelse, deltager i et projekt, hvor de dels lærer at håndtere, styre, navigere og dels får værktøj til, at de på demokratisk vis er med til at inddrage og dele viden med andre, og det vil være med til at give en lokal forankring og give folk ejerskab til projektet.

I forbindelse med en bæredygtig omstilling af kirke og kirkegård, kan den læring, som menighedsråd og ansatte har opnået, bruges. Det er vigtigt, at de får inddraget nye mennesker, så det ikke er blot er gengangere. Dette kan bl.a. gøres ved at håndplukke mennesker, ved at invitere dem med til aktiviteter, møder mm. (Kamp 2016) Folk der bliver inviteret personligt, kan føle sig mere værdsat, end hvis de blot får en seddel i postkassen. Ved at tale med folk, viser man en interesse for dem og for, hvad de mener. En seddel i postkassen kan skræmme nogle mennesker til at blive væk af frygt, for at blive valgt ind i en bestyrelse eller lignende, mens den personlige kontakt kan gøre folk nysgerrige og interesserede.

Når der kun er nogle få hundrede mennesker at vælge imellem i lokalområdet, kan det nemt komme gengangere. Risikoen ved det er, at folk kører trætte, og de føler, at det hele tiden dem, som trækker læsset, for så til sidst helt trække sig ud af det lokale arbejde.

Ved analysen fandt jeg at udfordringerne i forhold til at skabe en bæredygtig kirkegård var at forståelsen af og kendskabet til bæredygtig omstilling, var en hindring,. Mangel på tid til at forholde sig til bæredygtig omstilling var ligeledes en hindring, også tiden til at finde de mange løsningsmuligheder der findes. Der muligheder for innovation indenfor de tiltag der allerede er taget, hvilket ses af de forslag jeg har stillet under diskussionen. Der eksempler på at de tiltag som Grøn Kirke, menighedsråd, gravere og andre har taget er med til at skabe forandring. Forandringsagenternes muligheder for at skabe forandring er en udfordring, men gennem de netværk, der allerede eksisterer inden for bæredygtig omstilling, kan forandringsagenterne være med til at skabe nye netværk, der kan blive en del af ikke blot bæredygtig kirker og kirkegårde, men også et bæredygtigt samfund.

10. Konklusion

Ved analysen fandt jeg at udfordringerne i forhold til at skabe en bæredygtig kirkegård var at forståelsen af og kendskabet til bæredygtig omstilling, var en hindring. Mangel på tid til at forholde sig til bæredygtig omstilling var ligeledes en hindring, også tiden til at finde de mange løsningsmuligheder der findes. Der er muligheder for innovation indenfor de tiltag der allerede er taget, hvilket ses af de forslag jeg har stillet under diskussionen. Der er eksempler på at de tiltag som Grøn Kirke, menighedsråd, gravere og andre har taget er med til at skabe forandring.

Forandringsagenternes muligheder for at skabe forandring er en udfordring, men gennem de netværk, der allerede eksisterer inden for bæredygtig omstilling, kan forandringsagenterne være med til at skabe nye netværk, der kan blive en del af ikke blot bæredygtig kirker og kirkegårde, men også et bæredygtigt samfund

11. Litteratur

(Alle links er lokaliseret og tjekket 30.01.2018, hvis ikke andet er nævnt)

Amussen, E. S. et al. (2012a) *Vi er bæredygtige!* I: Dagbladet Informations, 19.04.2012.

Amussen, E. S. et al. (2012b) *Er udviklingen bæredygtige?* I: Dagbladet Informations, 29.05.2012.

Andréasson, A. et al. (2013). *Kulturreliktpanter. Levende fortidsminder og hvordan vi bevarer dem.* ResearchGate.net, 18.09.2017:

http://www.researchgate.net/publication/263896054_Kulturreliktpanter_Levende_fortidsminder_og_hvordan_vi_bevarer_dem

Biodiversitet (2018). *Biodiv-hva'-for-noget?* Biodiversitet.nu, 30.01.2018:

<http://www.biodiversitet.nu/biodiv-hva-for-noget>

Blume, O. & Kjær Thomsen, H. (red.) (2016). *Klædt godt på. Viborg Stiftsbog 2016.* Viborg Stift.

<https://viborgstift.dk/Resources/Persistent/9/a/e/d/9aed422b73b1d7f179f8781a159296887d0fdbf/Stiftsbog%202016.pdf>

Chistensen, B. M. (1994). *At interview for at lære.* Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.

Christensen, C. J. el. at. (2006) *Dyrkningsvejledning for juletræer dyrket efter tankegangen om – IP-dyrkningsvejledning.* christmasree.dk, 30.01.2018:

https://www.christmastree.dk/media/80350/IP_2_Vejledning.pdf

Corvellec, H. & Czarniawska, B. (2014). *Action nets for waste prevention. GRI-rapport 2014:1. Managing Big Cities.* Gothenburg Research Institute. <http://hdl.handle.net/2077/35329>

Damsgaard, P. M. (2016) *Tror du at en vindmølle er bæredygtig?* Videnskab.dk 01.11.2016:

<https://videnskab.dk/teknologi-innovation/tror-du-at-en-vindmoelle-er-baeredygtig>

Danmarks Naturfredningsforening (2018) *Livet i det gamle træ.* dn.dk, 30.01.2018:

<http://stoet.dn.dk/Default.aspx?ID=8744>

Dansk affaldsforening (2018) *Farligt affald.* sorterditaffald.dk, 30.01.2018:

<http://www.sorterditaffald.dk/farligt.html>

Danske Kirkers Råd (2018a). *Hvad er Danske Kirkers Råd?* Danskekirkersraad.dk 28.01.2018:

<http://www.danskekirkersraad.dk/om/om-danske-kirkers-raad/>

Danske Kirkers Råd (2018b). *Medlemskirker i danske kirkers råd.* Danskekirkersraad.dk

28.01.2018: <http://www.danskekirkersraad.dk/om/medlemmer/medlemskirker/>

- Ecolabel, et al. (2016) *Regler for Svanemærkning af produkter*. Ecolabel.dk 30.01.2018:
https://www.ecolabel.dk/~media/Ecolabel/Files/Logo-svanemaerket/2017_DK-zip-filer/Regler-for-Svanemaerkning-af-produkter.ashx?la=da
- Elgaard Jensen, T. (2003). *Aktør-Netværksteori – en sociologi om kendsgerninger, karakter og kammuslinger*. I: *Papers in Organization No. 48*. Copenhagen Business School.
<http://openarchive.cbs.dk/bitstream/handle/10398/6689/papers%20in%20organization%2C%20no.%2048%2C%202003.pdf>
- Eriksen, J., Strandberg, B. & Søegaard, K. (2011). *Biodiversitet i græsmarken*. I: *Vand & Jord*, 18. årgang nr. 2, maj 2011.
- FN's 17 verdensmål (2018). *Mål 15: Livet på land*. Verdensmaalene.dk 28.01.2018:
<http://www.verdensmaalene.dk/maal/15>
- Fødevarestyrelsen (2017). *Ø-mærket*. Foedevarestyrelsen.dk 8.05.2017:
<https://www.foedevarestyrelsen.dk/Leksikon/Sider/%C3%98-m%C3%A6rket.aspx>
- Foss, C. & Holmer, M. (2017). *Sådan finder du bæredygtige blomster-gaver*. I: *Bo Bedre*, 10.05.2017. <http://bobedre.dk/blogs/vildevioler/saadan-finder-du-baeredygtige-blomster>
- Folkekirken (2018a). *Om folkekirke, organisation*. Folkekirke.dk 28.01.2018:
<https://www.folkekirken.dk/om-folkekirken/organisation>
- Folkekirken (2018b). *Grafik over folkekirkens organisation*. Folkekirke.dk 28.01.2018:
<https://www.folkekirken.dk/om-folkekirken/organisation/grafik-over-organisation>
- Frostholm, A. B. & Schjelde, J. (2017). *Biodiversitetsbarometer – Vurdering af Danmarks indsats for biodiversitet 2017*. Udgivet af Danmarks Naturfredningsforening og WWF Verdensnaturfonden, december 2017. <http://www.dn.dk/media/25152/biodiversitetsbarometer-2017.pdf>
- Georg, S. (2017). *Institutioner*. I: Røpke, I. et al. *Økologisk Økonomi*. (s. 96-99) Aalborg Universitet, Institut for Planlægning og Center for Design, Innovation og Bæredygtig Omstilling – DIST, 2017. <http://www.ecomacundervisning.dk/download/>
- Graa, L. (2017) Kirkegårde skal være helende landskaber. I: *Menighedsrådenes blad 2/2017*. Udgivet af Landsforeningen for Menighedsråd.
vegalandskab.dk/media/53847/Menighedsraedenes-blad_web.pdf
- Grundtvig, A. (2017) International forskning afdækker blind vinkel: Pesticider kan skade børns hjerner. I: *Dagbladet Politiken, Forbrug og Liv*, 25.10.2017
<https://politiken.dk/forbrugogliv/art6174783/International-forskning-afd%C3%A6kker-blind-vinkel-Pesticider-kan-skade-b%C3%B8rns-hjerner>
- Grønborg, L. (2012). *Forskeren og felten: Et dobbeltsidet spejl – om brugen af subjektivitet i deltagerobservation*. I: Pedersen, M., Klitmøller, J., & Nielsen, K. (red.) *Deltagerobservation: En metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (s. 135-148). København: Hans Reitzels Forlag.

- Grøn kirke (2016) *Guide: Bliv selvforsynende med blomster hele året*. Grøn kirke facebookside, 04.10.2016: <https://www.facebook.com/notes/gr%C3%B8n-kirke/guide-bliv-selvforsynende-med-blomster-hele-%C3%A5ret/956507651127621>
- Grøn kirke (2018a). *Grøn kirke*. Gronkirke.dk, 28.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/>
- Grøn kirke (2018b). *Grøn kirker i Danmark*. Gronkirke.dk, 28.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/her-er-de-groenne/>
- Grøn kirke (2018c). *Plant håb ideer*. Gronkirke.dk, 28.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/plant-haab-ideer/>
- Grøn kirke (2018d). *Alterblomsterlaug i Haslev Kirke*. Gronkirke.dk, 28.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/alterblomsterlaug-i-haslev-kirke/>
- Grøn kirke (2018e). *Bliv grøn kirke*. Gronkirke.dk, 28.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/bliv-groen-kirke/>
- Grøn kirke (2018f). *Et bæredygtigt alterbord*. Gronkirke.dk, 30.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/et-baeredygtigt-alterbord/>
- Grøn kirke (2018g). *Vedvarende energiløsninger*. Gronkirke.dk, 30.01.2018: <http://www.gronkirke.dk/vedvarende-energi-oesninger/>
- Henningsen, J. (2012) *Nej, vi er ikke bæredygtige! I*: Dagbladet Informations, 02.05.2012.
- Holten-Andersen, J. (2000). *Om mål, midler og mening i Brundtlands begreb om bæredygtighed*. I: Holten-Andersen, J. et al. (red.) *Dansk naturpolitik – i bæredygtighedens perspektiv. Temarapport nr. 2 2000* (s. 24-35) Naturrådet, København.
- Holten-Andersen, J. (2015). *Bæredygtighedens historie*. PowerPoint Slides fra 1.semester, 1. undervisningsgang, 2016 på Master i Bæredygtig Omstilling, AAU CPH.
- Jungk, R. & Müllert, N.R. (u.å.) *Håndbog i fremtidsværksted*. (kap. 3). Politisk Revy, København.
- Juul, K.G., Christensen, T. & Smidt, H. (2016) *Kirkernes jorder kan skabe fællesskab – inspiration til bæredygtig og social brug af kirkernes jorder*. Grøn Kirke. 1. udgave, 1. oplag 2016
- Karnøe, P. & Garud, R. (2012). *Path Creation: Co-creation of Heterogeneous Resources in the Emergence of the Danish Wind Turbine Cluster*. *European Planning Studies*, 20:5, 733-752 <http://dx.doi.org/10.1080/09654313.2012.667923>
- Kamp, O. (2016). *Proces og metode*. I: Bundgaard Nielsen, H (red.) *Landsbykirken som et aktiv – Idékatalog*. (s. 15-19) Kirkefondet 2016. <http://www.kirkefondet.dk/fileadmin/Billeder/Udgivelser/Idekatalog-webversion.pdf>
- ..
- Kirkefondet (2018) *Forside*. Kirkefondet.dk, 26.01.2018: <http://kirkefondet.dk/>

- Kjøller, C. P. (2014). *Frihed og styring på kirkegården*. I: Kryger, K. et al. (red.) Kirkegårdskultur 2014-15, s. 21. Foreningen for Kirkegårdskultur.
https://www.kirkegaardskultur.dk/fileadmin/group/532/Aarsskrift/Aarsskrift_2014_WEB.pdf
- Kristendom (2018) *Meninghedsråd*. Kristendom.dk, 20.01.2018:
<https://www.kristendom.dk/menighedsraad>
- Landbrug & Fødevarer (2018) *Dyrkning af kartofler i Danmark*. lf.dk, 30.01.2018: <http://lf.dk/viden-om/landbrugsproduktion/planter/kartofler>
- Larsen, B. N (2016) *Roskilde Stift og Grøn Kirke inspirerer til bæredygtige alterborde*. Roskildestift.dk, 05.03.2016: <https://roskildestift.dk/seneste-nyheder/roskilde-stift-og-groen-kirke-inspirerer-til-baeredygtige-alterborde>
- Naturplan (2014) *Naturplan Danmark - Vores fælles natur*. Naturstyrelsen, Miljøministeriet.
<http://mst.dk/media/115610/naturplan-danmark-vores-faelles-natur.pdf>
- Nielsen, J. S. (2017a). *I Californien kan Roundup give kræft – det kan det ikke i EU*. I: Dagbladet Information, 7.7.2017. <https://www.information.dk/udland/2017/07/californien-kan-roundup-give-kraeft-kan-eu>
- Nielsen, J. S. (2017b). *Fem år mere til Roundup – og alle er utilfredse*. I: Dagbladet Information, 28.11.2017. <https://www.information.dk/udland/2017/11/fem-aar-mere-roundup-utilfredse>
- Nistrup Jørgensen, L. & Nielsen, B. J. (2013) *Afprøvning af pesticider - historisk perspektiv*. I: Lykke Nielsen, S. (red.): *Statens Plantepatologiske Forsøg - 100 års jubilæum*. Aarhus Universitet - DCA - Nationalt Center for Fødevarer og Jordbrug.
http://pure.au.dk/portal/files/54106111/Afproevning_af_pesticider_historisk_perspektiv.pdf
- Nomi4s (2018a) *Kompost*. Nomi4s.dk, 30.01.2018: <https://nomi4s.dk/Default.aspx?ID=1014>
- Nomi4s (2018b) *Landbrugskompost kan afhentes gratis på Affaldscenter Kåstrup*. Nomi4s.dk, 30.01.2018: <https://nomi4s.dk/Default.aspx?ID=886&M=NewsV2&PID=2989&NewsID=1425>
- Nomi4s (2018c) *Dit ressourcecenter Effektiv og miljøansvarlig affaldshåndtering*. Udgivet af Nomi4s i/s – dit ressourcecenter, 30.01.2018: <http://www.sebrochure.dk/nomi4s/WebView/>
- Nomi4s (2018e) *Affaldsguide til erhverv*. Nomi4s.dk, 30.01.2018: <https://nomi4s.dk/Default.aspx?ID=1731>
- Palstrøm, L. (2017) *Et bæredygtigt alterbord*. Grøn Kirke. Oversat fra svensk og tilrettet danske forhold efter Bengtsson, T. Håkansson, P. & Romberg, M. (2012). *Ett solidariskt altarbord*. Svenska Kyrkan og Kirsebergs församling, Malmö.

- Parkwood (2011). *Parkwood bulk buy* (ukendt forfatter). Rapport udgivet af: Social Innovation Lab for Kent, Sessions House, County Hall, Maidstone, United Kingdom.
<http://socialinnovation.typepad.com/files/parkwood-bulk-buy.pdf>
- Richter, M. H. & Melgaard, S. (2014). *På vej mod en bæredygtig omstilling*. Hæftet indgår som nr. 9 i NOAHs debatserie. NOAHs Forlag, marts 2014.
- Riisgaard, H. (2002). *Livscyklusvurderinger*. I: Arler, F. (red.) *Humanøkologi – Miljø, teknologi og samfund*. (s. 139-159) Aalborg Universitetsforlag 2002.
- Shove, E. (2010). *Beyond the ABC: Climate Change Policy and Theories of Social Change*. I: *Environment and Planning A: Economy and Space*, Vol 42, Issue 6, (s. 1273-1285)
<http://doi.org/10.1068/a42282>
- Skouboe, L. (2015) *Professor slår alarm: Sprøjtegift skader dit barns hjerne*. Økologisk Landsforening, 6.11.2015. <http://okologi.dk/newsroom/2015/11/professor-slaar-alarm-sproejtegift-skader-dit-barns-hjerne>
- Solberg S. Ø. et. al. (2014). *More than just weeds – NordGen’s work with Cultural Relict Plants and Bernt Løjtnant’s inventories from Denmark*. NordGen publication series 2014: 3
- Sørensen, J. (2017). *KV17 Klimahovedstad København er en misforståelse*. Noah.dk, 14.11.2017:
<https://noah.dk/nyhed/klimahovedstad-kobenhavn-er-en-misforstaelse>
- Tanvig, H. W. (2015) *Fem viser vejen – fra småprojekter til strategisk udvikling*. IGN Rapport september 2015. Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet.
http://ign.ku.dk/formidling/publikationer/rapporter/filer-2015/smaaprojekter_strategisk_udvikling_samlet.pdf
- Teknologisk Institut (2018). *Om OEKO-TEX®*. Oketex.dk, 21.01.2018: <http://www.okotex.dk/om-oeko-tex/>
- Tidsånd (2017) *Den grønne kirke*. Radioudsendelse på DR P1 sendt 10.05.2017.
- Udenrigsministeriet (2003). *Bekendtgørelse af Konvention af 5. juni 1992 om den biologiske mangfoldighed*: Udenrigsministeriet, 11.1.2003:
<https://www.retsinformation.dk/forms/r0710.aspx?id=83039>
- Økomaling (2018a) *Om AURO*. Okomaling.dk, 30.01.2018: <https://okomaling.dk/information/om-auro/>
- Økomaling (2018b) *Temablade*. Okomaling.dk, 30.01.2018:
<https://okomaling.dk/information/temablade/>

1. Bilag: Inspirationsstudietur Grøn Kirke, Aarhus Stift

Deltagerbrev Inspirationsstudietur Grøn Kirke Aarhus Stift

Kære deltager,

Nu er det ganske vist - vi bliver 14, der tager på tur på fredag.

En lille bus fra Malling Turistbusser henter os foran Skanderborg station kl. 9

Er der nogle af jer, der kommer i bil eller på cykel, er der langtidsparkering (gratis) bag Skanderborg station. I finder parkeringspladsen ved at køre ind fra Ladegårdsbakken i krydset ved Oddervej. Cykelstativer ved stationen.

Fra Skanderborg kører vi til Adslev

Morgensang i Skovkirken. Orientering om dens tilblivelse og fremtidige planer. Formiddagskaffe

Fra Adslev kører vi til Snestrup præstegård

Om den kommende Præstegårdssti - et samarbejde mellem kirken og mange lokale foreninger.

Mod Horsens

Besøg hos stenhugger og skulptør Filip - om genbrugsgravsten.

Mod Himmelbjerget/Ry

Da vejret er en joker i vort lysegrønne land, er jeg ved at forsøge at arrangere en plan B for indtagelse af vores frokost inden døre i Ry sognegård - ellers kan vi indtage den ved Himmelbjerget.

Herefter udveksling af erfaringer, idéer og opklarende spørgsmål til vore forskellige idéer om Grøn Kirke. Gengivelse af nogle af Energitjenestens erfaringer med energioptimering i kirker. Udveksling af erfaringer med 'bæredygtigt materiel'.

Mod Mesing

Graveren fra Mesing har gennem 25 år gjort kirkegården mere og mere bæredygtig - og senest er et nyt 'grønt' aspekt kommet til med kirkegårdens "Børnehjørne".

Er der tid, får vi en kop eftermiddagskaffe inden afgang til Skanderborg station, hvor vi er fremme kl. 15.45.

Vel mødt og på glad gensyn,

Hilsen Lise Palstrøm

Deltagere

Henning Jensen, graver i Mesing, Skanderborg

Solvejg Sieg Sørensen, graver i Hjerk (Viborg Stift)

Niels-Erik Sørensen, Mariehøj menighedsråd, Silkeborg

Birgith Marchholdt Pedersen, Vor Frue menighedsråd, Aarhus Dom

Kasper Laursen, Sct. Peders Kirkes menighedsråd, Randers

Stig Malmose, Graver i Trustrup, Norddjurs

Anne-Marie Thomsen, Graver i Ørum, Randers

Lillian Munk Jensen, Ørum menighedsråd, Randers

Mogens Brandt, KFUM & KFUK, Aarhus

Hanne og ?, gravere i Ry, Skanderborg

Dorthe Baastrup, graver i Blegind og Hørning, Skanderborg

Marianne Vadgaard, Gylling-Alrø Kirkes menighedsråd, Odder

Lise Palstrøm, Grøn Kirke koordinator i Aarhus Stift (og sognepræst)

2. Bilag: Seminar om vedvarende energiløsninger for kirker

GRØN KIRKE INVITERER TIL SEMINAR:
**FNs verdensmål og
vedvarende energiløsninger for kirker**

INSPIRATIONSEMINAR
D. 12. JUNI KL. 12.30-16.00 I ODENSE
SKT. HANS KIRKE (MENIGHEDSHUSET),
NØRREGADE 42, 5000 ODENSE C

FNs verdensmål, kirkernes rolle og vedvarende energiløsninger for kirker

Grøn Kirke inviterer hermed til et inspirationsseminar, der sætter fokus på, hvorfor og hvordan kirker kan deltage i arbejdet med at nå FNs verdensmål samt helt konkret inspirere kirker til hvilke vedvarende energiløsninger, de kan vælge.

Verdensmålene

Verdens lande, herunder Danmark, har skrevet under på FNs verdensmål, som er mål for en bæredygtig udvikling i hele verden. Men hvad går de 17 verdensmål mere præcist ud på, og hvilke konsekvenser får de for arbejdet med bæredygtighed og grøn omstilling? Og hvad skal der til for at målene kan opfyldes? Dette vil seminaret bl.a. udfolde.

Samarbejde mellem kirker og kommune

Opgaven med at opfylde verdensmålene påhviler alle – både nationalt, kommunalt og individuelt. Kirkerne bør derfor også være med, og det har vist sig, at kirker sommetider med fordel kan indgå i et samarbejde med den lokale kommune. I Svendborg kommune, som er klimakommune, samarbejder kirkerne og kommunen om energirenovering af kirkens bygninger. Det er et eksempel på, hvordan kirker og kommune arbejder sammen om en nødvendig omstilling.

Optimale energiløsninger

Energibesparelser er et af de områder, Grøn Kirke arbejder med. Det kan være svært at vide, hvilke vedvarende energiløsninger, der er optimale for kirker og tilhørende bygninger. Men inspirationsdagen, der bygger på indsigter fra et projekt støttet af EU's Erasmus Plus program, lancerer på denne dag et inspirationsmateriale om vedvarende energiløsninger, til brug for kirker i hele landet.

Dagen er målrettet menighedsrådsmedlemmer og kirkens ansatte - præster, gravere, kirketjenere m.fl. og alle andre med interesse for bæredygtig omstilling.

PROGRAM

- 12.30** **Ankomst**
- 13.00** **Velkomst v. provst Keld Balmer Hansen, formand for Grøn Kirke**
- 13.15** **Verdensmålene og bæredygtig udvikling. Oplæg v. Steen Hildebrandt, adj. Professor ved CBS.**
Hvad er verdensmålene og hvad har de med bæredygtighed og grøn omstilling at gøre? Hvad skal der til for at de opfyldes – og hvordan kan civilsamfundet bære med?
- 13.50** **Kirkerne og verdensmålene v. Peter Fischer-Møller, biskop i Roskilde Stift**
Hvordan er kirker med til en bæredygtig omstilling – og har de en rolle at spille i opfyldelsen af FN's verdensmål?
- 14.15** **Pause**
- 14.45** **Partnerskab mellem kirker og kommune v. Charlotte Vesterlund McAinsh. Klima- og energikoordinator for Svendborg Kommune, Per Aas Christensen, Provst i Svendborg, og Carsten Vejborg, Leder af EnergiTjenesten Jylland-Fyn,**
Svendborg kommune er klimakommune og her samarbejder kirkerne og kommunen om energioverføring af kirkens bygninger. Hvordan har de gjort det og hvad kommer der ud af et sådant samarbejde?
- 15.15** **Vedvarende energiløsninger for kirkebygninger v. Carsten Vejborg, Leder af EnergiTjenesten Jylland-Fyn**
Hvad skal kirker, der gerne vil omlægge til vedvarende energi, vide for at træffe de rigtige beslutninger omkring varmekilder i kirke, sognegårde, præstegårde og andre af kirkernes bygninger?
- 16.00** **Farvel og tak for i dag v. Hanna Smidt, Grøn Kirke koordinator**

PRAKTISK

Sted: Skt. Hans Kirke (menighedshuset), Nørregade 42, 5000 Odense C

Tid: 12.30-16.00

Pris: Dagen er gratis, men tilmelder du dig og udebliver uden at melde afbud senest 5. juni, opkræves et 'no-show-gebyr' på kr. 300.

Tilmelding: Max 60 deltagere. Først til mølle. Tilmelding på gronkirke@gronkirke.dk senest d. 5. juni 2017.

Arrangør: Grøn Kirke. Seminaret er støttet af EU's Erasmus Plus program

Om Grøn Kirke

Grøn Kirke er et arbejdsområde i Danske Kirkers Råd. Danske Kirkers Råd er Danmarks bredeste kirkelige netværk. Siden 2009 har kirker og kirkelige organisationer kunne registrere sig som Grøn Kirke/Grøn Kirkelig Organisation ved at gennemgå en tjekliste med 48 punkter inden for 6 kategorier. Der er p.t. 174 grønne kirker registrerede i Danmark. Læs mere på www.gronkirke.dk.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

3. Bilag: Spørgeskema om Grøn Kirke

Spørgeskema om Grøn Kirke

De fleste mennesker her i landet har et eller andet forhold til eller mening om kirkegårde og kirken som institution. I forbindelse med mit projekt "Bæredygtig kirkegård" vil jeg gerne høre din mening om forskellige ting omkring kirkegårde.

Hvis du vil deltage i lodtrækningen om en lille planteskov, skal du skrive dit navn og mobilnummer herunder. Så sender jeg dig en sms, hvis du bliver udtrukket som vinder. Gevinsten kan afhentes i Folkekirkens telt senest lørdag kl. 14. Uafhængede gevinster bliver ikke eftersendt.

___ Sæt kryds her, hvis du er interesseret i at blive kontakt for uddybende spørgsmål.

Navn:

Tlf. nr.:

E-mailadresse:

Alder:

Køn:

Stilling:

Er du ansat eller valgt inden for kirken eller kirkelige organisationer?

Hvor har du dit kendskab til Grøn Kirke fra?

Hvad synes du er vigtigst ved Grøn Kirke?

Må der være plads til vilde planter og dyr på en kirkegård?

Hvordan hvordan synes du at et gravsted skal indrettes:

med hække omkring

med haveplanter

med vilde planter

i græsplæne

i skov

Andet

Hvordan synes du arealer uden for gravstederne skal være?

Hvis kirken ligger på kirkegården?

Hvis der ingen kirke er på kirkegård?

Kan man sætte vilde blomster på alterbordet?

Er det kirkens opgave at beskæftige sig med Grøn Kirke?

Spørgeskemaet afleveres i Folkekirkens telt senest lørdag kl. 12.

Solvejg Sieg Sørensen, graver og studerende på Master i Bæredygtig Omstilling, AAU

4. Bilag: Opsamling på workshop på Naturmødet 2017

Opsamling på workshop på Naturmødet om mere natur på kirkegården.

En åben workshop er altid spændende at arrangere, for kommer der 2 eller 30 som vil deltage. Der var 6 personer som deltog i hele workshoppen og der var 3 som gik, de 2 gik, fordi det var lidt tilfældigt, at de var i Folkekirkens telt på det tidspunkt og at det egentlig ikke interesserede dem. Den 3. som gik, havde en anden aftale, men interesserede sig for emnet.

Jeg indledte mødet og holdt et lille oplæg om kirkegårde og naturen, som trænger sig på.

Det passede med at lave to grupper med tre i hver. Flere af deltagerne foreslog at vi ikke delte os op, når vi ikke var flere. Jeg ønskede at alle skulle komme til orde og at alle i gruppen kunne høre hvad, der blev sagt. Min erfaring med grupper er også at hvis der er mere end 3-4 deltagere, begynder man at tale sammen indbyrdes.

Efter mit indlæg delte jeg A5 papir ud og bad dem hver for sig at skrive ideer, gerne vilde ideer ned hver for sig. Nogle syntes det var frås af papir blot at skrive en idé på hver seddel, så enten rykkede de det i mindre stykker eller også skrev de ideerne som en liste. Her er det idé at dele mindre stykker papir ud enten A6 eller post-it.

Herefter grupperede hver gruppe ideerne efter emne eller det som passede sammen. De valgte de ideer, som de ville arbejde videre med, og deres forslag blev skrevet ned på en udleveret "template" eller et ekstra stykke papir (begge A3).

Til slut præsenterede de forslagene for hinanden og bød ind med kommentarer.

I hver gruppe havde jeg en hjælper. Det var ikke planen, at de nødvendigvis skulle deltage i gruppearbejdet, men det passede godt at de indgik i arbejdet, så det var et par velfungerende grupper.

En af deltagere havde svært ved at få skrevet ret meget ned. Jeg foreslog ham at tegne noget i stedet eller blot fortælle de andre i gruppe, hvilke ideer han havde. Og det gjorde han så. Hjælperen i gruppen havde foreslået den 3. deltager at være opsamler/formand. Dels fordi hjælperen ikke ville "sætte" sig på det og dels fordi at den sidste i gruppen ikke var vant til at skrive.

I den ene gruppe havde de lavet mindre sedler med ideerne og det så ud til det fungerede fint med at flytte rundt med dem.

Godt med en deltagerobservatør i hver gruppe, men det kunne kun lade sig gøre, da der var så få deltagere.

5. Bilag: Den vilde plæne

Den vilde plæne - ideer til hvordan

Læs mere her:
Ejmaes, Rasmus: Den uendelige have. Århus Universitetsforlag 2016
Flowerdew, Bob: the no-work garden. Greenwich Editions 2003
Gefke, Jette: Den økologisk græsplæne. Borgen 2001

Hjemmesider:
http://www.havennyt.dk/artikler/prydhaven/den_naturlige_have/1316.html
vildmedvilje.dk

Foto: Solvejg Sieg Sørensen

Foto: Solvejg Sieg Sørensen

Jeg kan kontaktes på mail: sieg.moerch@gmail.com

Solvejg Sieg Sørensen, graver og studerende på Master i
Bæredygtig Omstilling, Aalborg Universitet

Med venlig hilsen Solvejg Sieg Sørensen

Rev. 15.12.2017

Den vilde plæne.

Vil du gerne have en "græsplæne" som ikke bare er græs, men består af mange forskellige, vilde planter? Så er her nogle ideer til, hvordan den anlægges. Anlægges er måske så meget sagt, for anlægsarbejdet kan være den mindste del af arbejdet.

Det letteste er at starte med et stykke bar jord. Jævn jorden med en kultivator eller en rive. Fjern planter der nemt breder sig, f.eks. kvikgræs og brændenælder. De udkonkurrerer de mere nøjsomme planter, som kan være med til at give en varieret plæne. "Ukrudtet" indfinder sig hurtigt, først kommer pionerplanterne, f.eks. etårig rapgræs og mælde. Slå din nye plæne med 10-14 dages mellemrum med en plæneklipper, gerne en rotorklipper. Hvis plæneklipperen har en opsamler, kan du nemt fjerne det der er klippet af, og dermed fjerne du næringsstoffer. Næringsstoffer er godt for konkurrenceplanter som græs og brændenælder, men skidt for de vilde og mere nøjsomme planter. Med en opsamler fjernes også frøene, så kørt udenom de blomstrende planter, du gerne vil beholde.

Hvis du vil have en vild plæne, skal du ikke så græs eller blomsterengsblandinger. Saml derimod vilde frø, gerne i nærområdet, så er det størst chance for, at de kan gro i din nye plæne. En nem måde er at plukke planteme mens de blomstrer, så er det nemmest at se, hvilken slags blomster det er. Nyd blomsterne i en vase, og når de er ved at være visne, smider du de visne blomster ud på din plæne. Du kan godt bruge nogle af de blomster, som bliver højere end 10-15 cm. Placer de lidt højere planter i nogle felter eller øer, og fred dem fra plæneklipperen indtil de er afblomstret. På samme måde kan du også plante vilde planter forskellige steder i plænen. Dog skal du have tilladelse af ejeren til at grave planter op.

Hvis du har en eksisterende græsplæne, kan det være nødvendigt at grave græstørven væk, dels indeholder den en masse næringsstoffer, og dels hindrer græsset de sarte vilde planter i at etablere sig. Du kan finde mere om det i henvisningerne herunder.

Husk:

Klip plænen med en rotorklipper på den højeste indstilling.

Klip plænen med ca. 10-14 dages mellemrum

Fjern planter som breder sig på bekostning af andre.

Drop frøblandinger til blomsterenge.

Drop græsfrø

Drop gødning

Drop gift

Foto: Solvejg Sieg Sørensen

